

UNIVERZITA KARLOVA, Filozofická fakulta
Ústav české literatury a literární vědy

Postava a charakteristika v socialistickorealistickém románu padesátých let
Diplomová práce

Pavel Sladký
pavel.sladky@atlas.cz

Vedoucí práce: PhDr. Petr Šrámek
Datum odevzdání práce: 5.1. 2006

Čestně prohlašuji, že jsem svou diplomovou práci vypracoval samostatně. Všechny využití zdroje uvádím v seznamu použité literatury.

Pavel Sladký

Obsah

I. Úvod

s. 3

II. Kategorie postavy v socialistickém realismu

s. 9

III. Analýzy konkrétních jevů v socialistickorealisticke literatuře

s. 23

III.a *Jsme bitevní pole* – společenská architektura románu a vnitřní dynamika středových postav

s. 23

III.b *Jejich životy nepatří jim* – devalvace postavy-objektu

s. 28

III.c *Muž nad krajinou* – perspektiva a významové naplnění popisu

s. 30

III.d *Hlas zazvonil jako dobře kalená ocel* – pronikavost vnějšího popisu

s. 35

III.e *Mladík s vyšívanou čepičkou a otlý chlapík se smetákovitým knírkem* – moment nástupu postavy

s. 37

III.f *Nemám domov* – třídní dělení intimního prostoru

s. 43

III.g *Jako vlci* – denunziace třídního nepřítele

s. 45

III.h *Dva světy* – okcidentalistický obraz Západu

s. 49

IV. Závěr

s. 56

V. Prameny a literatura

s. 61

VI. Resumé

s. 65

VII. English Summary

s. 66

I. Úvod

K diplomové práci na téma postava a charakteristika v socialistickorealistickém románu 50. let je možná více než u jiných literárněvědných diplomových prací uvést dvě „proč“. Proč právě toto období? A také – proč právě postava v tomto typu románu?

V příručkách, napsaných před rokem 1989, zabírá zpolitizované hodnocení socialistického realismu část vyměřenou podle ideologie, nikoli literárněhistorických hodnot. Dějiny literatury napsané po Sametové revoluci se soustřeďují na zaplnění mezer a příběh české literatury podle nich utváří téměř výhradně neoficiální a exilová literatura a o vydáních románů Karla Ptáčníka, Jiřího Svetožara Kupky nebo Vaška Káni se z nich nedozvíme.¹ Tvorba Jana Otčenáška je zhusta zmiňována teprve s vydáním románu *Občan Brych*, který je často pojímán jako snaha socialistický realismus reformovat. Mohlo by se zdát, že celý dobový směr, zvláště ve své ideologicky vyhraněné podobě, v českém kulturním povědomí není. Nemyslím si, že by budovatelská literatura byla čtenáři a myšlením o literatuře prozřetelně vytěsněna a kulturní povědomí žilo přes deset let v podzemí. Tento literární směr s výraznými společenskými cíly je pevnou součástí dějin české literatury, ve které můžeme najít příklady ceněných hodnot, ale i odstrašující fráze, kýč, stereotypnost, slovesnou a narativní nedokonalost řady komunistických ideologických děl. Celý socialistický realismus je přesto důležitou součástí české kultury. Čím více budou jeho postupy a manipulace objasněny, tím přesnější měřítko a nástroje budeme mít pro literaturu vůbec. Existenci tohoto směru nelze ignorovat, je literárně historickým faktem. Některé události na začátku nového milénia

¹ Výjimkou je pochopitelně připravovaný druhý díl *Dějin české literatury 1945 – 1989* Ústavu pro českou literaturu, který popisuje léta 1948–58. Viz <http://www.ucl.cas.cz/DCL48-58.pdf>, přístup dne 1.12. 2005.

nasvědčují tomu, že nastal správný čas pro to, abychom se této nepopulární kapitole bez předsudků věnovali.²

Nehodlám „budování literaturou“ obhajovat a nacházet v něm umělecký přínos. Spíše se chci soustředit na způsoby, jakými autoři chtěli kulturní povědomí ovládnout a využít zavedené literární tradice ke specifickým účelům politickým a společensko-utopickým. Socialistickorealističtí autoři ve sledovaném období naplňovali konkrétní stranické teze a jejich tvorba se tím nevyhnutelně ocitla v omezeném tvůrčím prostoru. Domnívám se, že stejně tvrdý politický diktát z jakékoli části ideologického spektra omezuje prostor stejně. Zkoumání komunistického výchovného modelu literatury – jakési textové ideologie hrou – snad může přinést poznatky ke vztahu literatury a jejího ideologického využití obecně.

Postava, jak se mi snad podaří v dalším textu prokázat, byla pro dobové literární myšlení mimořádně důležitá literární kategorie, symptom nepřiznané krize celku literatury. V kritických hodnoceních soudobé produkce by se dokonce dala vymezit hierarchie priorit: 1. ideologická přijatelnost textu 2. věrohodnost postav (jejich prokreslenost, životnost) 3. příběh. Ztotožňuji se s názorem, že je nezbytné se v intencích současného myšlení o literatuře věnovat objevování nových jevů ve starých textech, přidávat nová označení pro dosud nezaznamenaná (ale existující) fakta a tím uskutečňovat literárněvědný pohyb. (Tento názor vyjádřil mj. Monroe C. Beardsley.)³ Proto se snažím pojetí postavy v socialistickém realismu konfrontovat s pojmovým aparátem současné literární vědy.

² Kromě výstav (a doprovodných seminářů) *Socialistický realismus* v Galerii Rudolfinum a *Moc obrazů – obrazy moci* v Galerii U Křižovníků jsou to například i práce kolegů na Katedře české literatury a literární vědy v roce 2005. Po patnácti letech, kdy bylo téma diplomanty ponecháno bez zájmu, byly obhájeny tři práce s tématem, které se týká socialistického realismu. Viz <http://cl.ff.cuni.cz/>.

Kulturně-politická historie padesátých let je popsána souvisleji. Za zmínku stojí například monografie Alexeje Kusáka *Kultura a politika v Československu 1945–1956*. Praha, Torst 1996, nebo Jiřího Knapíka *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004. Nejdůležitějším textem analyzujícím jazykovou stránku režimní praxe je práce Petra Fidelia *Řeč komunistické moci*. Praha, Triáda 2002.

³ Beardsley, Monroe C.: Aesthetic Intentions and Fictive Illocutions In *What is literature*, 1978, s. 161.

Třetí díl práce obsahuje rozборы vybraných typů postav a situací, v nichž se vyskytují. Explicitní textové významy (tzn. fakta z diegeze a zápletky; jejich pojmová zobecnění v podobě témat, otázek a problémů, které text předkládá) považují za důležité interpretační východisko, cílem rozborů je ale především odhalit symptomatické významy, které texty sdělují často nechtěně, jako svůj vedlejší produkt. Analýzy se zakládají na citacích z excerpovaných děl, se zaměřením vždy na jeden průkazný příklad. Například v kapitole III.e *Mladík s vyšívanou čepičkou a otlý chlapík se smetákovitým knírkem* – moment nástupu postavy je to Marešův První prapor, v kapitole III.f *Nemám domov* – třídní dělení intimního prostoru je to Benešův *Rodný hlas*. Sledované jevy jsou v nich mimořádně koncentrované a jsou symptomem celku žánru a dobového myšlení o literatuře, přestože se ve všech textech (a individuálních autorských poetikách) nevyskytují ve stejné míře.

Nedržím se striktně žádného ze zavedených literárněteoretických přístupů. Domnívám se, že ty nabízejí koherentní, smysluplné a propracované metody, jak k problému přistupovat z různých stran. Tato práce ale chce aplikovat literárněteoretické poznání na konkrétní (navíc poněkud specifický) literárněhistorický materiál. Namísto toho, abych testoval, do jaké míry je například strukturalismus aplikovatelný na beletristický materiál socialistického realismu, pokouším se raději o užitný mix metod, které mi při spojení s postavami v budovatelských románech generovaly nápady a použitelné interpretace. Proto ve své práci odkazují jak na francouzský strukturalismus, tak na americkou kognitivistickou školu a zdánlivě nesouvisející britsko-nizozemsko-blízkovýchodní studia kultur orientovaná na asijské diskurzy. Inspiruje mě přístup Marie-Laure Ryanové, která se pokouší odlišit přístupy ke zkoumání narativu: První přístup se zaměřuje na to, co narativ znamená pro lidi, jakým způsobem organizuje jejich životní zkušenosti a proč je například nástrojem moci a ideologie. Druhý přístup se snaží narativ definovat v rámci jeho inherentních vlastností.⁴ Jeden aspekt je

⁴ Ryan, M.-L.: *Narrative. Entry for the forthcoming Routledge Encyclopedia of Narrative*. <http://lamar.colostate.edu/~pwryan/narrentry.htm>, přístup 27. 4. 2005. Ryanová při popisu prvního – v její terminologii deskriptivního – přístupu píše o lidech (*human beings*), nikoli o čtenářích (*readers*).

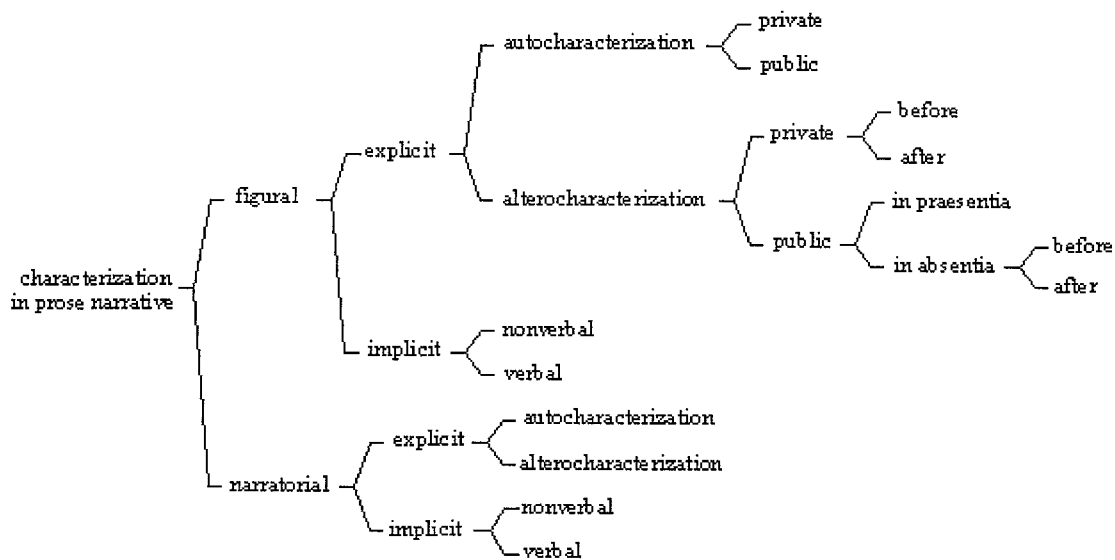
východiskem pro druhý, nestanovují si mezi nimi žádnou osobní hierarchii – cílem této práce je ale spíše podat interpretace než definice. Využívám například detailní typologii charakteristik od Manfreda Jahna, který vymezuje autocharakterizaci postavy samotné a alterocharakterizaci (vypravěčovu nebo jiných postav), stejně jako způsoby charakterizace. Především je to rozdíl mezi implicitní a explicitní charakterizací.⁵ Samotné roztrídění původců charakteristik a jejich způsobů by ale k vážnějším interpretativním možnostem nevedlo.

Abych dostatečně využil konkrétní možnosti aplikace literární teorie, volím menší počet beletristických děl a snažím se jim věnovat podrobněji. Věřím, že uniformita socialistického realismu umožňuje případně rozšířit výsledky mého zkoumání i na další texty, kterými se ve své práci nezabývám. Doba žádala po spisovatelích občanskou, nikoli uměleckou službu; ochota naplnit doktrínu bude pravděpodobně stanovovat hranice platnosti řady závěrů, které činím. Týkají se tvrdého ideologického jádra literatury 50. let, které lze charakterizovat jako literární

Rozdíl je to významuplný: Značný počet textů zprostředkovaně ovlivňuje procento populace, které dalece přesahuje počet čtenářů. Lze si snadno domýšlet, že socialistický realismus, který se nenachází ve školních osnovách, v knihovnách zůstává opominut a není běžnou součástí čtenářských debat (viz např. seznam odkazů nalezených vyhledavačem Google), má především zprostředkovaný vliv.

⁵ Jahn, M.: N7. Characters and Characterization. In *A Guide to the Theory of Narrative*.

<http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.htm>, přístup: 27.4. 2005. Grafickou typologii charakterizace připojuji:

řeč moci. V ní vše podléhá ideologické složce. (Ptáčnickovo Město na hranici je dobově diskutovaným případem, vytvořeným ve snaze nevytvářet literaturu podle stranických usnesení, ale přinést literární fakta a jimi stranická usnesení iniciovat. Proto ho – podobně jako řadu dalších titulů převážně z druhé poloviny 50. let – ze záběru své práci vypouštím.) Volba pramenných děl probíhala podle anotací v dobově kritické a přehledové produkci tak, aby soustředila tematicky odlišné tituly orientované na mezilidské vztahy a typické situace postav. Respektoval jsem i výsadní postavení některých kanonických textů a dobově uznávaných autorů; ve výběru nechybí Antonín Zápotocký, Václav Řezáč nebo Jan Otčenášek.

Socialistický realismus 50. let vnímám jako zpolitizovaný literární směr, který přeformuloval dosavadní představu o realistickém zobrazení. Staví na stranickém vidění (fiktivního) světa, který podle svých potřeb prezentuje jako typizovanou skutečnost za účelem záměrné literární prezentace skutečného politického režimu. Nejde tedy o typičnost vystihující statistická fakta, ale o typizaci směřující k ideologické interpretaci fakt. Při zkoumání postavy si rychle uvědomíme, že budovatelské romány nejsou příběhem davů, ale typizovaných jednotlivců, které davy zastupují, respektive vytvářejí iluzi, že jsou personifikací většího celku (zákeřných Němců, necitelných továrníků). Výklad pojmu socialistický realismus se měnil, jako jeho jádrové charakteristiky se však opakovaně objevovaly tyto prvky: optimistický heroismus, noví hrdinové v pracovním prostředí, politická nesmiřitelnost a patos budování.⁶ Socialistický realismus měl být vůdčím směrem tzv. pokrokové literatury, projektované jako protiklad úpadkové, modernistické a avantgardní. Odtud také vychází požadavek na maximální jednoduchost, „průhlednost“ literárních forem. Bližší charakteristiku snad přinese rozbor jednotlivých aspektů v kapitolách této práce.

Z rámce socialistickorealistickeho románu vyděluji *budovatelský román* jako klíčový žánr tohoto směru v 50. letech. Budovatelská próza měla i své drobnější

⁶ Patosem socialistického realismu rozumím rétoriku, která činí symboly z všednodenních faktů a snaží se je tím posunout do osudové nebo dějinné roviny mimořádné důležitosti. Podobné pojetí – viz

formy (např. Aškenazyho povídky *Vysoká politika*), cíle socialistického realismu ale nejlépe naplňovala rozsáhlá románová epika. V rámci budovatelského románu dále rozlišuji výrobní a vesnický román. Registruji také pokusy o ustavení zvláštního žánru osidlovacího (kolonizačního) románu, např. v textech Gertraude Zandové nebo Filipa Tomáše ve sborníku *Transfer, vyhnání, odsun*, který je věnován problematice sudetské poválečné historie.⁷ Tematika se skutečně různí, jedná se však v zásadě o technologické nebo lokální varianty budování nové společnosti. Dobovým slovníkem bychom řekli, že šlo o stejný boj na větším počtu front. Shodné obecné cíle označují autoři *Dějiny české literatury*: „*Základním námětem budovatelské prózy byla přeměna člověka, respektive zrod kolektivů nových lidí, kteří nacházejí sami sebe, své místo a společenské uplatnění v budování nového a lepšího světa. [...] tématem pak proměna společnosti, tj. proces nevyhnutelné socializace vlastnických vztahů a následná výroba materiálních hodnot, které měly uspokojit všechny potřeby společnosti i jednotlivců.*“⁸ Souhrnná definice je nosnější než detailní typologie – mezi výrobními romány bychom mohli dále odlišovat přehradní díla atp. Podrobnější rozlišování není pro promýšlení textů vhodnou cestou, protože je řízeno tematikou, ale v uniformním budovatelském románu převládá symbolický plán.⁹

Pytlík, R.: Historismus v Řezáčově Nástupu. K otázce poválečného literárního vývoje. *Česká literatura* 20, č. 2 (1972), zvláště s. 141.

⁷ Holý, J., Zand, G. (eds.): *Transfer, vyhnání, odsun*. Host, Brno 2004.

⁸ Janoušek, P. a kol.: *Dějiny české literatury 1945 – 1989, II. 1948 – 1958*, Ústav pro českou literaturu AV, <http://www.ucl.cas.cz/DCL48-58.pdf>, s. 137, přístup dne 1. 12. 2005.

⁹ Např. Josef Hrabák srovnává vesnický a výrobní román a dochází k závěru: „*V obojích románech šlo tedy o zobrazení toho, jak člověk mění svou práci svět a zároveň jak pracovní proces mění člověka, jinými slovy šlo o zobrazení toho, jak se lidé propracovali k novému vztahu k životu.*“ Úvahy o problematice žánrového povědomí v současné české próze (Na okraj románů s budovatelskou tematikou). *Česká literatura* 11, č. 5 (1963), s. 386.

Srov. též terminologické a genealogické pojetí budovatelského žánru u Pavla Janáčka v článku *Na frontách práce a víry: Budovatelský román v české literatuře 50. let*. *Slovenská literatúra* 48, č. 5 (2002), s. 355.

II. Kategorie postavy v socialistickém realismu

Literární teoretička Shlomith Rimmon-Kenanová tvrdí, že při zkoumání jednotlivých literárních kategorií (prostor, postava, dějová akce) vždy hrozí nebezpečí, že sledovanou kategorii přeceníme. Je postava – aktant děje – primárním prvkem, na kterém je děj vystaven? Sledujeme celý příběh proto, abychom se dozvěděli něco nového o postavách? Nebo je zápleтка určující a ovlivňuje postavu, kterou případně sledujeme pouze „ve víru událostí“? Není postava jen stavebním prvkem příběhu? Pravděpodobné je, jak konstatuje Rimmon-Kenanová, že jsou možné oba přístupy a výsledkem je většinou střední poloha mezi oběma krajními možnostmi, protože literární kategorie spolu úzce kooperují. Záleží pak především na našem úhlu pohledu, na preferencích konkrétních literárněvědných zkoumání.¹⁰ Jsem si vědom rizika, že při daném zaměření se budou postavy jevit důležitější a přednější než děj. Přesto si myslím, že postava a její charakteristika je pro socialistický realismus klíčovou kategorií. Pro autory byla postava často pouze aktérem dějů, akcelerátorem akcí a reakcí, což by svědčilo pro druhé pojetí. Literární koncepce se ale zakládala na práci s čtenářskou angažovaností v typizovaných zápletkách skrze postavy.

„Literatuře byl v plánu budování tohoto života svěřen úkol veliký a zodpovědný: jeho jméno je dnešní člověk, jeho vztah ke společnosti, ke světu a k dějinám, celé jeho myšlení a všechny jeho city.“¹¹ Jeden z klíčových režimních ideologů a kritiků Jiří Hájek věnuje v knize *Literatura a život* pozornost především vývoji společnosti. Na poli literatury je pro něj nejdůležitějším prvkem „člověk“. Člověk v literatuře je entuziastickým výrazem pro postavu, která ho zobrazuje – označuje, že literární kategorie fikčního světa přímo čerpá z života lidí ve světě aktuálním, neboli v historické realitě. Postava má v textech socialistickorealistických kritiků mimořádně výrazné postavení. *„Současný život vstupuje do krásné prózy především prostřednictvím hrdiny; prostý pracující člověk, člověk – tvůrce nové*

¹⁰ Rimmon-Kenanová, S.: Příběh: postavy In *Poetika vyprávění*. Brno, Host 2001, s. 37 – 50.

¹¹ Hájek, J.: *Literatura a život. Studie o současné próze*. Praha, Československý spisovatel 1955, s. 13.

socialistické skutečnosti – se stává hlavní postavou románů i povídek. [...] A tak se spolu s lidmi, s jejich osudy stává předmětem uměleckého zobrazení celý onen proces, jímž prochází život jednotlivého člověka i život společnosti po Květnu a Únoru,“ charakterizuje režimní tvorbu v sedmdesátých letech Hana Hrzalová.¹²

Jan Petrmichl důležitost postavy opakovaně deklaruje v knize *Patnáct let české literatury*: „*Lze znovu jen opakovat: pro současnost naší prózy je jako soli zapotřebí lopotit se nad českou větou a hníst a modelovat ji citlivými sochařskými prsty. Je namístě umět vytvářet zajímavé děje. Patří k básnickému poslání prozaika, aby hledal pod povrchem skutečnosti skryté významy. Ale nic do toho, nezačne-li se tím základním: současností charakterů a naléhavostí konfliktů, v nichž se rozvíjejí a rostou před našima očima.*“¹³ Zdá se, že pro prózu nebyl problém reformovat staré žánry historického a společenského románu a inspirovat se např. u sovětských vzorů k vytvoření klíčového dobového žánru – románu budovatelského. Ten přebíral motivy a postupy dosud existujících románových žánrů, a tak je pohlcoval a zároveň vytlačoval.¹⁴ V rámci relativně přesně ustavených žánrových mantinelů autoři snadno generovali příběhy a konflikty podle aktuálních ideologických potřeb. Utopie komunistického ráje a konkrétní společenské děje byly základem jakési příběhové matrice, kterou byli všichni režimem povolení autoři ochotni a/nebo povinni respektovat. Střídají se především prostředí průmyslové stavby a zemědělské výroby na venkově, častá je návaznost na druhou světovou válku, která není pojmána jako historie, ale jako dějinná césura, oddělující minulost od současnosti. „*Život posledních deseti let je skvělou látkou pro prozaika,*“ tvrdí František Buriánek v roce 1954.¹⁵ Dramatické okolnosti, kumulace dějů a zásahů do krajiny a společnosti

¹² Hrzalová, H.: *Spoluvytvářet skutečnost*. Praha, Československý spisovatel 1976, s. 77.

¹³ Petrmichl, J.: *Patnáct let české literatury 1945 – 1960*. Praha, Československý spisovatel 1961 [2. vydání], s. 154.

¹⁴ Analýzu žánrové paměti budovatelského románu provedla Daniela Hodrová v některých svých příspěvcích. Viz Hodrová, D.: Václav Řezáč: Nástup In *Česká literatura 1945 – 1970*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1992. a Hodrová, D.: Žánrový půdorys tzv. budovatelského románu In *Pytlík, R., Hrzalová, H.: Vztahy a cíle socialistických literatur*. Praha, Academia a Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV 1979, s. 121 – 141.

¹⁵ Buriánek, F.: *Odkaz Klementa Gottwalda naší literatuře*. Praha, Československý spisovatel 1954, s. 4.

skutečně nabízely (nabízejí) literární látku po dlouhou dobu a nejen pro socialistický realismus, který je bezvýhradně pozitivně hodnotil.

Žánrový hybrid budovatelského románu, založený zčásti na tradici lidové četby nabízel pestré akční děje. Protežovaná látka ze současnosti, utopická a zároveň vědecky patinovaná postupy literatury faktu a skutečnými příběhy, předkládala mýtus o soudobém světě. K tomu, aby ideologií nasycené simulakrum mýtu absorbovalo skutečnost aktuálního světa a zpřístupnilo ji, bylo především potřeba věrohodného zobrazení postav a nových hrdinů. Samotná fakta stavby přehrady a kolektivizace vesnice nebyla ničím neuvěřitelným. Šlo o to, podat je prostřednictvím média příběhu tak, aby je čtenáři kladně hodnotili a aby se toto hodnocení promítlo do přístupu ke kolektivizaci vůbec (v aktuálním světě). Problém uvěřitelného zobrazení tkvěl spíše v lidech, kteří zobrazené činy vykonávají, a v jejich motivaci. Postava je klíčovou literární entitou pro překonávání distance k dílu, pro emocionální zaujetí, příp. ztotožnění. „*Próza tehdy ovlivňovala významně formování charakteru lidí, jejich postoj k socialismu, v mnohém rozhodovala o jejich osvojení si současné skutečnosti, proto tak záleželo na její schopnosti stvořit živé a pravdivé hrdiny,*“ charakterizuje úlohu postavy pro možnost distribuce komunistické ideologie, neboli tzv. *osvojování skutečnosti* Hana Hrzalová.¹⁶ S obtížemi, které provázejí využití postavy jako vstupního bodu identifikace a emočního přijetí celého příběhu o nové skutečnosti, se socialistický realismus potýkal po celou dobu svojí existence a nikdy je nevyřešil. Zločin simulakerního kouzla s aktuálním světem nebyl (naštěstí) dokonalý. „*Dnes už je nám jasno, že román nezačíná a nekončí popisem výroby a stavby, ale gradací mravně-politickou, v níž se staví sám tento člověk.*“¹⁷ Tento „objev“ učinila kritika až po několika letech – v době, kdy se socialistický realismus vyčerpává a částečně se navrácí k psychologické kresbě.

Socialistickorealisticá doktrína byla v dějinách naší literatury ojedinělým experimentem, který testoval sílu literárního média jako propagandistického nástroje.

¹⁶ Hrzalová, H.: *Spoluvytvářet skutečnost*. Praha, Československý spisovatel 1976, s. 100.

¹⁷ Petrmichl, J.: *Patnáct let české literatury 1945 – 1960*. Praha, Československý spisovatel 1961 [2. vydání], s. 158.

Autoři se přitom spoléhali na kognitivní koncept literární recepce: čtenáři skrze příběhy poznávají svět, literatura jim pomáhá se v aktuálním světě orientovat. Literatura není dobrá, protože je krásná, nebo esteticky hodnotná, ale protože je „stranicky pravdivá“.

Režim potřeboval manipulovat čtenářské vnímání na dvou úrovních. 1. Literatura mytizovala skutečnost a vytvářela její velmi volnou verzi, sugerovala představu nového vývojového stupně společnosti a budování ráje. Narace působila jako návod k zaujetí světonázorového postoje, vyhovujícího novému režimu, a k jeho aktivnímu vyjádření. 2. Romány se podílely na budování tzv. *nové skutečnosti* také převedením aktuálních politických zakázek do podoby příběhu, který konkrétní problémy vykládá žadaným způsobem.¹⁸

Kontakt aktuálního světa s fikčním deklaruje soudobá ideologická literární teorie na obou stranách. Programově požaduje, aby literatura zobrazovala obyčejné lidi všech společenských tříd, nezaměřovala se na jejich psychologické zvláštnosti, zobrazovala jejich neelitní přirozené (např. pracovní) prostředí a byla po všech stránkách co nejbližší k modelovému čtenáři. To je požadavek směřovaný na autory, na jejich způsob vidění světa. Zároveň režim omezoval šíření nepřijatelných interpretací a prosazoval preferované konkretizace. Zakazoval literární brak a literaturu s opozičními tendencemi nebo „buržoazním“ estetickým názorem.

Základní otázka, kterou si socialističtí kritici kladou, zní: „*Jaké obrazy schopné nejen vykládat, ale i proměňovat svět, dokázala [současná literatura] vytvořit od konce II. světové války?*“¹⁹ [zvýraznil P.S.] Literatura má mandát měnit svět a kritici deklarují víru v její schopnost ke změnám skutečně dopomoci. Výkonným

¹⁸ Srov. podobné hodnocení dvouúrovňovosti režimních požadavků v Dějinách české literatury: „*Marxisticko-leninské ideologické axiomy (respektive jejich aktuální politický výklad) byly prohlášeny za jediný správný vědecký výklad světa a staly se základem, na kterém byly vybudovány normy jakékoliv umělecké tvorby. [...] Umění byl přidělen závazný úkol vytvářet předobrazy rodící se beztřídní společnosti, aktivně se podílet na její výstavbě a podat o ní takovou zprávu, která by napomáhala přeměně světa a všech jednotlivců [...] úzký kánon témat, motivů i forem – kánon, který byl v závislosti na čase a momentální kulturní a politické situaci sice dosti proměnný, měl však závažnou platnost...*“ Janoušek, P. a kol.: *Dějiny české literatury 1945 – 1989, II. 1948 – 1958*, Ústav pro českou literaturu AV, <http://www.ucl.cas.cz/DCL48-58.pdf>, s. 136, přístup dne 1.12. 2005.

¹⁹ Štefánek, J.: K situaci naší prózy. *Tvorba* 18, č. 23 (1948), s. 544.

mechanismem zacíleným na to, aby byl experiment deformace reality pomocí ideologického mýtu uskutečněn, byla centralizovanost a represivní síla totalitní moci.

„Žádný druh umění nemůže postihnout takovou šíři společenských vztahů... Žádný nemá takovou možnost ponořit se tak hluboko do duše lidského jedince...“ vyjadřuje respekt k společenskému statutu literatury František Buriánek.

*„Není divu, že člověk nejčastěji hledá a nalézá v próze zdroj poznání života, jeho podivuhodné mnohotvárnosti. Že tím, jak prožívá s románovými postavami jejich životní osudy a zkušenosti, rozmnožuje o ně svůj vlastní život, obohacuje své myšlení a cítění, že lépe poznává sám sebe a své místo v životě a společnosti.“*²⁰

*„Vyprávění je důležitým zdrojem analogického myšlení, neboť poskytuje výhodné kognitivní a komunikativní prostředí, v němž lze sledovat to, jak situace a události, jinde nesouvislé a izolované, tvoří jednotu a řád.“*²¹ Těmito slovy můžeme dnes charakterizovat kognitivní přístup k literatuře. Kognitivistický přístup vyvažuje studium textu/diskurzu, zajímá se spíše o příběh/fabuli, kde se nachází zkoumaná poznávací struktura, která ovlivňuje čtenáře. (Proto se také spíše dotýká postavy v příběhu než charakteristiky – záležitosti textu.) Respektuje literaturu jako jednu z vůdčích poznávacích struktur v našem světě. Podle Marka Turnera je narace svébytný druh porozumění, přičemž jazyk každodenní zkušenosti a jazyk literatury není radikálně jiný, mají společný základ. Kdyby nebylo reálné jazyk umění a jazyk všednodennosti chápat jako jediný, neměl by ostatně vznik socialistickorealisticke doktríny nejmenší opodstatnění. Hodno našeho pozoru není jen to, co porušuje normy a přináší nové estetické kvality, ale také standard, tzv. řemeslné naplnění norem. Tyto aspekty kognitivního přístupu k literatuře jsou při zkoumání socialistickorealisticke literatury mimořádně zajímavé. Tvůrci budovatelského románu se spoléhali na to, že nejmenší odpor budou muset při šíření své ideologie mezi čtenáři překonat, když zvolí tradiční formy a všeobecně přijaté zobrazovací mody. Není třeba mluvit o zneužití tradice, ale spíše o manipulativním podsunutí

²⁰ Buriánek, F.: *O problémech současné české prózy*. Praha, II. sjezd československých spisovatelů 1956, s. 3.

²¹ Doslov Jiřího Trávnička ke knize Marka Turnera *Literární mysl*. Brno, Host 2005, s. 259.

aktuálního politického obsahu formě, která apolitická ve skutečnosti nikdy nebyla. (Jako argument snad stačí připomenout spojení realismu s konkrétními politickými proudy z konce 19. století, kdy se realismus u nás nejvíce prosadil. Dalším příkladem je Jiráskovo dílo, které se dočkalo mimořádně exploatačních konkretizací, včetně té Nejedlého, které nás přivádí přímo zpět k socialistickému realismu.)²²

Čtenář, navyklý společenské realitě, postupuje při re-konstrukci příběhu podle řady ustálených mechanismů. Podstatným prvkem chápání světa skrze příběhy je fakt, že je vnímáme parabolicky – ve vztahu k jiným příběhům. Postavy jako účastníky (činitele) fiktivních dějů dáváme do vztahu s jiným činitelem, fiktivními i skutečnými. Vytvářejí se také prostorová a časová spojení. V příbězích fungují konektory totožnosti, rolí atp., které čtenáři textu umožňují identifikovat postavy jako stejné, v rámci různých situací a prostorů nebo parabolické vzhledem k jiným postavám jiných dějů. Časoprostorové vidění příběhu se promítá do schematického „příběhu vnímání“ mentálního nahlížení: *„Existují různé druhy mentálního „hlediska“ a „zaměření“, které vznikají z této parabolické projekce: filozofická, politická a ideologická hlediska jsou jen některými z možností. Ten, kdo se nachází v jisté roli v příběhu, bude zaujímat mentální „hledisko“ a „zaměření“ odpovídající jeho roli. V projekci prostorových příběhů pohybu a manipulace na příběhy mentálních událostí odpovídají umístění v prostoru a předměty ideám, tvrzením a myšlenkám. Mysl „spatřuje“ nebo „nahlíží“ ideje, tvrzení a myšlenky z konkrétního místa a s konkrétní pozicí.“*²³

Pro zkoumání literatury budovatelského druhu je důležitý především poznatek, že čtenář vždy zaujímá určité mentální stanovisko, které je vlastně mentální pozicí někoho jiného. Při zaujímání hledisek navíc velmi často zapomínáme na to, že jde jen o jeden singulární pohled z mnoha možných. A obsažený mentální prostor zpravidla je ideologický. Literaturou představovaný řád, v podobné harmonii nedosažitelný v „neautorské“ společenské realitě, je vynikající příležitostí pro ideje a ideologie a je také jejich tradičním prostorem.

²² Viz Nejedlý, Z.: *Čtyři studie o Aloisu Jiráskovi*. Praha, Svoboda 1951.

²³ Turner, M.: *Literární mysl*. Brno, Host 2005, s. 173.

Autoři statických, nedostatečně motivovaných postav socialistickorealistických románů evidentně pracují s tím, že povaha může generovat příběh. Podle lidové teorie přirozenosti jsme jako čtenáři navyklí chápat děje tak, že bytí věcí a postav vede k akci. Příběhy se dějí, protože lidé a věci jsou takoví – jídlo se zkazí, protože nemá dlouhou trvanlivost, člověk se hádá, protože je hádavý atp. Postavy, jejichž minulost dosahuje maximálně šíře kádrového dotazníku, generují příběhy právě ze své podstaty – komunisté budují válkou zničenou republiku, protože jsou dobří a pracovití, reakcionáři škodí všem, protože jsou to reakcionáři. Žánr se vyznačuje uniformností. Role v příběhu se snadno spojují s rolemi v jiných příbězích podle téže šablony. Mikrovět budovatelského románu je tvořen texty, které jsou vůči sobě maximálně otevřené a se sebou vzájemně propojené, ale vůči ostatní literární produkci se uzavírají.

Tezovitě vystavěné postavy, plnicí třídně charakterizační politické role, usnadňují úkol čtenáři, který se v textu nemusí potýkat s nápodobou komplikované rozmanitosti, ale konkretizuje si postavy, jejichž nepředvídatelnost a nestálost je výrazně omezena. Postavy snadno rozpoznáváme podle rolí, které v textu mají. Role v textu, ke kterým čtenář zaujal mentální stanovisko, nabízejí způsoby vybudování vlastního významu, připravují čtenáři úvahu o jeho vlastní roli. V er-formových textech s vševědoucím vypravěčem je tato úvaha omezená na nejjednodušší rozhodování, založené taktéž na teorii lidové přirozenosti: jsi-li dobrý, souhlasíš s budováním nového společenského řádu a budeš s námi.

Pro socialistický realismus je mimořádně důležitý princip metonymie a věcné analogie. Všechna díla se vyznačují minimální obrazností a nedostatkem originálního vidění. Princip autorské metafory, založené na originální a výstižné podobnosti, je jim cizí. Lexikalizované metafory pak patří spíše do frázovité výbavy ideologů a nejsou původním literárním objevem. Protože však bylo třeba zdůraznit společenský přesah zobrazených dějů, podtrhují autoři souvislosti na věcném základě. Budovatelský román, zobrazující stavby a kolosální projekty, je celý metonymií výstavby nového společenského řádu. Pojetí typizace a okleštění charakteristiky vede

de facto k stereotypní souvislosti část za celek: jeden zvrácený buržoa nebo diverzant slouží jako příklad své ideologie.

Událostmi jsou výhradně prostorové příběhy. Střet ideologií v poválečném Československu nebyl popsán na rovině abstraktního intelektuálního dobrodružství, protože by nešlo o prostorový příběh, uzpůsobený našemu běžnému vnímání. Činitelé příběhu jsou tělesní činitelé, tedy lidé, komunisté a nepřátelé, stavitelé a sabotéři. Činitelé jsou ze své podstaty v příbězích hybateli a manipulátory, je jejich přirozeností, že ve styku s lidmi a věcmi vznikají konflikty a děje. Činy mají strukturu událostí s významem a průběhem – dějem. Události samotné potom mohou být hybateli. Kolaborace je v socialistickorealistickém románě prototypickou událostí, která je zákonitě hybatelem dalších dějů. Má neopomenutelný morálně-politický dopad, formuje postavu a její přístup ke světu natolik, že se musí podepsat na jejím dalším fungování v socialistické společnosti. V budovatelském románě (už jeho jméno obsahuje čin – událost prvořadého významu) se nevyskytují prostorové příběhy bez činitelů (např. přírodní jevy). Veškerá činnost je uvědomělá, nenáhodná aktivita, ve výrobním románě zhusta přetvářející prostor samovolných přírodních příběhů, které fungují jako výzva k pokoření (např. výrobní romány ze staveb přehrad). Žánr vychází vstříc těmto konvencím vnímání, nenarušuje je. Naprosto vše je v socialistickém realismu třeba vnímat jako vzájemnou parabolu s dalšími texty a jako synekdochu významových celků. Postavy nahlížíme jako reprezentanty tříd a tedy povah, prostory jako části republikového celku, resp. celku východní strany Železné opony, čas jako koncentrát posledních let před dosažením ideální společnosti.

Kromě práce Marka Turnera je pro mě inspirací i studie Ralfa Schneidera *Towards a cognitive theory of literary character: the dynamics of mental-model construction*.²⁴ Vycházím z ní v následující úvaze: Každá literární postava je vždy výsledkem práce se dvěma zdroji, mísí zkušenosti s lidmi z aktuální, historické

²⁴ *Style*, Winter 2001. cit. dle:

http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2342/is_4_35/ai_97114241, přístup dne 20. 9. 2005.

skutečnosti a je spoluurčena textovými požadavky v rámci tvůrčího plánu konkrétního díla i v rámci širších literárních celků a tradic. Při recipientské rekonstrukci literární postavy se rovněž čerpá z textu i znalostí o světě. Postava je komplexní struktura motivů, která prochází celým textem a neustále se v něm inovuje a znovu ustavuje jako průběžná jednotka. Některé prvky se opakují, jiné se vyskytují jen jednou. Většina postav je vyznačena jménem (vlastním nebo obecným, např. svým povoláním). Nejen jméno, ale i všechny charakteristiky se mohou v průběhu textu změnit. Identita postavy a možnost její identifikace v textu je plně v kompetenci vypravěče.

Román je malým fikčním světem, autorským světovým modelem. Postava je ve struktuře fikce jedním z prvků výstavby tohoto malého světa, submodelem. První zmínka o postavě, její uvedení do diegeze, je fakticky ustavením mentálního znaku (*mental token*). Tento znak je identitou zachycenou v textu, vztažení nových informací k tomuto znaku znamená rozvíjení postavy. Znak se ukládá do paměti čtenáře, aby mohl být v dalším průběhu příběhu aktivován, pozměňován – a také zapomínán. (Specifickému charakteru první zmínky o hrdinech socialistického realismu se věnuji v kapitole III.e *Mladík s vyšívanou čepičkou a otylý chlapík se smetákovitým knírkem* – moment nástupu postavy.) Zvláštním typem očekávání, které text iniciuje u čtenáře a které je vždy znovu generováno na každém místě v textu, kde je identita postavy inovována, je scéna a sociální role. Postavu si lze z aktuálního obrazu, který o ní na konkrétním místě v textu máme, představit v jiné situaci a pokusit se předvídat její jednání a reakce. Pro postavu v realistickém románu, kde není tato iluze napadena vypravěčem, konstruujeme představu o „existenci“, která je vůči textu extenzivní.

Vypravěč má možnost předvádět postavu pomocí fyzického a charakterového popisu (popisu a charakteristiky), a také popisu, který je směsí abstraktních a (fyzicky) konkrétních detailů. (Zvláštností fyzického popisu a psychologické charakteristiky je vymezena kapitola III.d *Hlas zazvonil jako dobře kalená ocel* – pronikavost vnějšího popisu.) O emocionálním přijetí postavy recipientem rozhodují především tři faktory: hodnotový systém čtenáře, čtenářova otevřenost k přijímání

charakteristik, které postavě přisuzuje vypravěč a hodnocení charakteristik od ostatních postav. Literárním specifikem je samozřejmě především úloha vypravěče. Boj, který socialistický realismus sváděl o to, aby byl skrze romány konkrétním ideologickým způsobem vnímán svět, atakoval především hodnotový systém čtenáře. Vnitrotextová hodnocení postav navzájem a hodnocení postav ve vypravěčově podání, jsou v socialistickorealistickém románu velmi koherentní a sjednocená podle jednotného klíče. Pokud například dojde k zabití, vypravěč k němu zaujímá stejný postoj jako kladné postavy. Všechny kladné postavy své názory na základní otázky románu sdílejí. Všechny záporné postavy (především příslušníci buržoazie a špióni – hlavní nepřátelé vytyčení tímto typem děl) hodnotí situaci protikladně. Pokud v textu existují ideově nerozhodnuté postavy, souvisí jejich dodatečné mravně-ideologické dozrání a rozhodnutí se zpětným zhodnocením klíčových situací, anebo je přímo tato situace impulsem k jasnému rozhodnutí a k volbě strany barikády.

Klíčové pojmy pro charakterizaci postavy v socialistickorealistických prózách tkví ve způsobech aktualizace souboru motivů a vlastností postav. Postavy, které zastávají krajní politická stanoviska, se vyvíjejí minimálně.²⁵ Jejich neosobnost lze zčásti vysvětlit žánrovými konvencemi. Dobové myšlení o literatuře se vyznačovalo odporem k psychologické analýze, snahou charakterizovat postavu pouze v současnosti (bez velkých exkurzů do minulosti) a pouze pomocí činnosti ve veřejném životě a v ideologii. Toto vysvětlení by ale nebylo kompletní bez interní literární analýzy.

Dynamická je taková postava, která vyžaduje největší restrukturalizace svého komplexu motivů při přidání další, nové informace. Formování literární postavy probíhá několika různými způsoby, v režimu *top-down* i *bottom-up processing*. V socialistickém realismu převládá modus *kategorizace*. Kategorizace znamená snadnou adaptaci nových textových informací, které jsou v souladu se sociálními znalostmi v dlouhodobé paměti. Kategorizace v tomto smyslu znamená určité stvrzování. Pokud naopak příchozí informace vyžadují jistá přehodnocení v rámci

²⁵ O dynamice postav v rámci společenské sítě pojednává kapitola III.a *Jsme bitevní pole – společenská architektura románu a vnitřní dynamika středových postav*.

dosud kategorizované postavy, můžeme mluvit o *individualizaci*. Třetí případ, *personalizace*, nastává v okamžiku, kdy profil postavy nelze v rámci čtenářovy sociální zkušenosti vůbec kategorizovat, protože s podobným typem lidí nemá zkušenost. Stvrzování pomocí kategorizace pochopitelně vyžaduje nejméně čtenářského úsilí a dá se předpokládat, že je první recepční strategií, kterou čtenáři zkoušejí. Pokud selže, nastupuje přehodnocování nebo vytvoření nové kategorie postavy.

Kategorizace může probíhat různým způsobem. Buď se zakládá na sociální zkušenosti čtenáře, nebo jde o literární kategorizaci, tedy zařazení postavy na základě předchozí čtenářské zkušenosti a poznání literární tradice, jakéhosi individuálního kánonu. Třetím, doplňujícím typem může být specificky textová kategorizace. První model je opět nejméně náročný. Literární kategorizace vyžaduje *bottom-up* aktivaci kánonu, specificky textová kategorizace zase pevnější orientaci v textu už v jeho průběhu.

Socialistický realismus se vyznačuje statikou při adaptaci nových poznatků o postavách. Ustavené kategorie jsou málokdy významně reformovány. Čtenáři byla usnadňována role pomocí převládající kategorizace. Individualizace ji doplňuje, aby figury byly dostatečně rázovité, vyjadřovaly žádanou esenci národní, sociální a morální iluze.²⁶ Hlavní příčinou nefunkčního zobrazení hrdinů je ale fakt, že skutečným modem (re)strukturalizace postavy je personalizace. U kladných hrdinů je to zjevné. Stranický funkcionář, tělo i duše strany je natolik hypertrofickou figurou, že nespadal do dlouhodobé sociální paměti většiny čtenářů. Vznikala nová, čistě žánrová entita, dodnes naprosto specifická pro umění tohoto období (s recidivami např. v 70. letech). Psychologicky nedostatečně prokreslená a nemotivovaná figura, nezakotvená v tradičním literárním ani zeměpisném prostoru ale neměla být abstraktní ani tezovitou spekulací autora. Měla zobrazovat nejkladnější skutečný příklad v literatuře pravdivého realismu. Konflikt pomýlení kategorizace a personalizace stojí za schematičností a neživotností textů navzdory literárněkritické

²⁶ Poměru kategorizace v síti sociálních rolí a této individualizace se věnuje kapitola III.a *Jsme bitevní pole* – společenská architektura románu a vnitřní dynamika středových postav.

spolupráci, opakovaným pokusům o nápravu tohoto stavu i autorským výpravám za dokumentárními informacemi do terénu. Neživotnost a schematismus nejsou způsobeny převahou obecného nad individuálním, jak se domníval Jan Petrmichl.²⁷ A je naopak pravda, že vinu za nedostatek umělecké přesvědčivosti nenese skutečnost.²⁸ Snaha dodat morálnímu profilu hrdiny tohoto literárního založení dilemata a vnitřní rozpory působí násilně, zvláště vede-li ke katarznímu překonání problému a patetizovanému správnému rozhodnutí. Kladní hrdinové jsou touto záměnou personalizace a kategorizace kontaminováni nejsilněji. U dalších postav problém nepociťujeme tak silně, dochází spíše ke konfliktu realistického líčení s prvky psychologické kresby a karikatury a neuvěřitelnou ideologizací dialogu. Řada schémat byla kritizována už např. na začátku šedesátých let. Tři důvody literární krize, které vedly ke vzdalování literatury od autentických zdrojů, uvádí Ján Rozner v článku *Naše současnost a nejnovější česká a slovenská próza* – jsou to 1. výhradně třídní motivace konfliktů, 2. velké sociologické celky v literatuře a jejich neinvenční opakování 3. krize konkrétního (společensko-politického) tématu.²⁹ Ale i v textech ze šedesátých let cítím snahu ne snad na socialistický realismus zapomenout, ale věnovat se umělecky podstatnější tvorbě současné a nevracet se k diskreditované minulosti.

Próza je socialistickorealistickými teoretiky označována za mocnou společenskou sílu. Její povaha se přibližuje neuměleckým oborům: historii, školství, vědě – to vše v ideologickém balení. Charakter této společenské síly má být kladný, tzn. optimistický, entuziastický. Jejím výrazem je nový hrdina. Takřka biblickým

²⁷ Petrmichl, J.: *Patnáct let české literatury 1945 – 1960*. Praha, Československý spisovatel 1961 [2. vydání], s. 40.

²⁸ Tamtéž, s. 69 – 70.

²⁹ In *Pro a proti. Kritická ročenka 1961*. Praha, Československý spisovatel 1962, s. 29 – 40. Ve stejné ročenke čteme otevřené odsudky typizační metody. Příklad vnitřního sváru, který provázel snahu neodmítnout socialistický realismus jako celek, čteme například v rozhovoru se slovenskými spisovateli, v replice Alexandra Matušky: „...všimněte si, jak ze socialistického realismu často vyháníme humor, vtip, duchaplnost, esprit. [...] My jsme samá typizace, jenže zvlněný, prudký, neučesaný dravý život se nám do ní nevejde. Vždyť dějinný optimismus je bytostnou součástí komunistické ideologie. Ale do literatury jej nedostaneme v typizovaných dávkách. Tvrdím, že pod rukama velkého umělce se optimismus vždycky mění v heroismus.“ s. 25.

začátkem nového literárního věku je *Reportáž psaná na oprátce* Julia Fučíka.³⁰ Od ní je odvozen vzor sebeobětujícího se hrdiny – bojovníka, např. v odboji, v koncentračním táboře, ve službách boje proti imperialismu. (Starozákonní paralelu – stvoření nové říše dobra v sedmi dnech – zase sledujeme v románu *Luisiana se probouzí* Květoslava Františka Sedláčka.) Budovatelský román padesátých let se snaží přerodit hrdinu-bojovníka v hrdinu-pracovníka. Jako hrdinství je proklamována činnost namísto činu. Praktická beletristická realizace těchto proklamací oba přístupy spíše mísí: funkcionář, typický kladný a optimistický hrdina se vyznačuje pracovním nasazením, které naprosto pohlcuje jeho osobní život, na druhou stranu je ale rozhodujícím činitelem dramatických okolností v závěru dobrodružných zápletek, nezřídka se odvážně podílí na zatčení diverzanta, záchraně společného díla. Jde tedy o směs činorodosti a odvahy k hrdinskému činu.

Budovatelský román formuluje nacionálně zabarvený, lidový typ angažovaného hrdiny. Za těmito charakteristikami stojí podbízivá představa, že rysy národního charakteru jsou výhradně chvályhodné. „*Jde o nové rozvíjení národního charakteru, který krystalisoval po staletí, z něhož nelze odmyslet takovou velkou národní zkušenost, jakou bylo husitství ...*“ *Nelze přehlédnout, jak demokratický charakter měl náš celý národní život XIX. a XX. století a jak přirozeně, v duchu národních tradic se uskutečňovala přeměna našeho společenského řádu v roce 1945 a 1948,*“ tvrdí František Buriánek.³¹ „*Národ, který nikdy nežil z práce druhých národů, [...] vytvořil si během věků [...] typ člověka s optimismem, ne však laciným a ilusivním, ale opřeným o cílevědomou, neúnavnou aktivitu.*“ Podle Buriánka je Čechům cizí vypjatý individualismus. Nezlomný optimismus, který se často projevuje humorem a satirou, souvisí se silným kolektivním smyslem našeho národa. „*...rysy národního charakteru – humanismus, jasnost myšlení, pracovitost a demokratismus míří zcela přirozeně k nové socialistické morálce dneška a k novému*

³⁰ O mytizaci a biblických paralelách *Reportáže psané na oprátce* psal česko-americký bohemista Petr Steiner. Viz *Lustrování literatury. Česká fikce v politickém kontextu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2002.

³¹ Buriánek, F.: *O problémech současné české prózy*. Praha, Svaz československých spisovatelů 1956, s. 37

lidskému typu naší komunistické budoucnosti,³² uzavírá Buriánek kapitolu svého projevu na Sjezdu československých spisovatelů v dubnu 1956. Snaha spojit hrdinství s národním charakterem je zcela zjevná. Literatura by v jeho pojetí měla formovat národní charakter přesně v tomto směru.

Vzory socialistické současnosti se zakládaly na ideálech a interpretacích selektivně pojaté historie. Ta je viděna jako řetězovitý vývoj se smyslem, který se naplní v dokonalosti posledního stadia. Idealizovaný obraz sebe sama v dějinách je nejlepším možným příslibem sladké budoucnosti, což není recept, se kterým by KSČ přišla jako první, lze ho vystopovat u řady společenských autorit, které mají v českém povědomí trvalejší kredit.³³ Také literatura v průběhu svých dějin *dosahuje trvalých úspěchů, dává vklady do fondu hodnot* atd. Podobné formulace jsou u stranických kritiků velmi časté.³⁴ Morálně-ideologický růst lidí nelze zobrazit jinak než jako součást společenské činnosti. Právě kvůli tomu, aby byl stvrzen nový výklad dějin, prosazoval režim velké epické celky společenského románu, reprezentativního díla o společnosti v době přerodu.³⁵ A kladný hrdina má být kladným výrazem posledního stadia před přechodem k dezindividualizované dokonalosti komunistického ráje. „*Jedinec v ráji neznamena nic, pouze zrcadlí závaznou emblematicku*,“ napsal Vladimír Macura.³⁶ Budovatel ráje je neskutečný právě tím, že už ztrácí svou individualitu. Jeho osobnost se skládá z vlastností a tradic, které jsem citoval z Buriánkova textu.

³² Tamtéž, s. 38.

³³ Viz např. hodnocení české úlohy v rámci Evropy u T. G. Masaryka nebo V. Černého. Bugge, P.: Václav Černý aneb Západ a Východ In *Václav Černý – život a dílo*. Praha, Ústav pro českou literaturu Akademie věd ČR 1996, s. 130 – 148.

³⁴ Viz např. Hájek, J.: *Literatura a život. Studie o současné próze*. Praha, Československý spisovatel 1955.

³⁵ Srov.: Šporková, A.: Poučena z krizového vývoje. Obraz „pražského jara“ v „normalizační“ próze. *Soudobé dějiny* XII, 2, (2005), s. 309 – 333. Text pojednává o socialistickém realismu sedmdesátých let, úvodní exkurz se ale týká zobrazování historických milníků v letech padesátých.

³⁶ Macura, V.: *Šťastný věk*. Praha, Pražská imaginace 1992, s. 17.

III. Analýzy konkrétních jevů v socialistickorealisticke literatuře

III.a *Jsme bitevní pole* – společenská architektura románu a vnitřní dynamika středových postav

V souvislosti s budovatelskými romány Václava Řezáče bylo opakovaně konstatováno, že jde o pokusy vystihnout sociální síť nově se rodícího společenského systému, eliminovat náhodu a inspirovat se výhradně společenskou realitou, viděnou ideologickým prizmatem se zjevnými formativními účinky.³⁷ Společenská architektura je u mnoha autorů zjevná a explicitně textově doložitelná: „*Vladimír je vlastně druhým pólem Ludvíkova života. Ondřej a na druhé straně Vladimír,*“ čteme v Březovského románu *Lidé v květnu*.³⁸ Domnívám se, že tyto dvě věty bezděky prozrazují o výstavbě socialistickorealisticke románů více, než chtějí. Pravidlem budovatelského románu ze současnosti je, že v detektivní nebo akční zápletky vnějškově staví na střetu schematizovaných protipólů. Na jedné straně oddaný funkcionář s kádrově dokonalou minulostí a vysokým pracovním nasazením a na straně druhé kolaboranti, diverzanti, špióni a zaprodanci z řad domácích i zahraničních reakcionářů. Místo, kde se konflikt odehrává, je pracoviště, např. hospodářsky důležitá stavba. (Tzn. komunistická strana a reakce se utkávají při budování nové společnosti.) Skutečným adresátem knihy však není ani reakcionář, který by o podobnou literaturu nemohl mít zájem, ani oddaný komunist, který na stavbě socialismu nechává všechny své síly a nepotřebuje o ní být prostřednictvím literatury poučován. Proto se vnější děje promítají do vnitřních, kterým ve společenské struktuře odpovídají postavy, které se z prostředních pozic politického spektra a uvědomělosti polarizují. Aby román splnil svůj účel, nesmí žádná z postav

³⁷ Srov. např.:

Hrzalová, H.: *Spoluvytvářet skutečnost*. Praha, Československý spisovatel 1976.

Hodrová, D.: Žánrový půdorys tzv. budovatelského románu In *Vztahy a cíle socialistické literatury*. Praha Academia a Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV, 1979, s. 121 – 141.

Buriánek, F.: *Současná česká literatura*. Praha, Orbis 1960.

a další

³⁸ Březovský, B.: *Lidé v květnu*. Praha, Československý spisovatel 1954, s. 64.

nečinně setrvat na svém středovém stanovisku. Závěr knihy je pravidelně momentem totální polarizace, symbolickým dovršením.

Mezi absolutně negativním a absolutně pozitivním pólem, jak jsem je nastínil výše, je třeba vybudovat odpovídající počet mezistupňů, a tak se mezi sabotérem a pracovitým ideálem komunisty ve výrobním dramatu objevují poctiví řemeslníci s různou mírou politické uvědomělosti, neutrální pracovníci, kterým jde jen v různé míře o výši výdělku, oportunisté a ulejšváci³⁹. Na ně se vztahuje báseň Jsme bitevní pole. „*Jsme / bitevní pole, / s mozkiem i srdcem i nervy všemi, / každý z nás v sobě je bitevní pole [...] na jedné půdě v křížku dva světy, / minulost – budoucnost, / city a myšlenky mají kulometry...*“⁴⁰ Na jiném místě je Honza Skála, jedna ze „středových“ postav Rušných dnů, popisována slovy: „*Zápasily v něm dvě protichůdné síly.*“, čímž je prozaičtěji vyjádřeno totéž, ačkoli se v tomto případě jedná o milostná dobrodružství.⁴¹

Honza Skála zároveň představuje specifický typ středové postavy, která ilustruje společenský přerod uvnitř lidí. Je to sangvinický, entuziastický mladík, milovník života. František Buriánek tituloval tuto postavu „muž s puškou“ podle výskytu podobných osob při květnovém povstání a ve vývoji těsně po 2. světové válce.⁴² Jde o citlivého člověka, který dosud nebral svět příliš vážně a sledoval především své vlastní zájmy. Neangažovaný mladík se ale zároveň vyznačuje smyslem pro spravedlnost. Proto se, veden schopností rozlišovat mezi charaktery, nakonec (zpravidla v rozhodujícím okamžiku) přiklání k soudružské spolupráci s členy komunistické strany, ačkoli se původně zdál být pro komunistické ideje

³⁹ Vzorem k tomuto příkladu mi byly *Rušné dny* J. S. Kupky. Praha, Mladá fronta 1955. Pavel Janáček považuje za základní jen omezený počet postav (dvě až pět): „...ty představovaly základní světónázorové opozice, nesly ústřední dějový konflikt. Ostatní postavy byly víceméně jejich variacemi, zmohutňovaly epický prostor románu a rozprostíraly základní děj všeprostupující proměny (člověka, společnosti, továrny, dolu, statku, pohraničního kraje) do vrstevnatějšího, hlubšího prostoru sociologického.“ Na frontách práce a víry: Budovatelský román v české literatuře 50. let. *Slovenská literatúra* 48, č. 5 (2002), s. 364. Postavy, které vyplňují prostor mezi základními světónázorovými opozicemi se mi však bývají důležitější právě z hlediska dopadu efektu všeprostupující proměny na čtenáře.

⁴⁰ Tamtéž, s. 76.

⁴¹ Tamtéž, s. 250.

⁴² Buriánek, F.: *O problémech současné české prózy*. Praha, Svaz československých spisovatelů 1956, s. 38.

ztracený. Režimní literatura vykazuje značnou důvěru v mladé lidi, v jejich postavách se spojuje citové zrání s ideologickým. Zatímco muž s puškou přivádí mezi straníky charakter a cit, odborné pracovníky a zkušené inženýry vede ke spolupráci s komunisty rozumová úvaha. Jsou-li bez měšťácké zaujatosti schopni posoudit přínos sovětské techniky a organizace práce, láká je vědecký světový názor a nová budoucnost v socialistické společnosti. Muž s puškou překonává při svém osobnostním zrání svody nevázanosti, kterou nabízí buržoazní společnost. Staří inženýři překonávají nános zakořeněných předsudků a zvyků.

Protože narativy socialistického realismu představují opakovatelného člověka, platí zároveň obě konstatování z téže knihy: „*Tady vůbec nejde o osoby!*“⁴³ a „*Tady se to rozhoduje!*“⁴⁴ – výkřiky činorodého stavbyvedoucího, nového kádra Václava Rohana. Všichni socialistickorealističtí vypravěči vzbuzují prostřednictvím svých dějů dojem, že „tady se to rozhoduje“ a přenášejí tento dojem na čtenáře, který má i svůj život pochopit jako prostor, ve kterém se ideologický boj může rozhodnout. To, že nejde o konkrétní osoby, pouze dokládá princip socialistického realismu, který postupuje plánovitě od rozvrhu předem deklarovaných společenských sil a s jejich uzavřeným hodnocením k jejich více či (častěji) méně úspěšnému zživotňování pomocí realistického popisu a didaktických metod.

Čtenářská pozornost se tedy správně soustřeďuje na prostor mezi oběma póly a čtenář se stává cílovou skupinou mocenského autorského tlaku předkládaných hodnocení. Celá složitá společenská struktura v rozsáhlých románech slouží k tomu, aby v zastoupení prezentovala z mocenských pozic společensko-politický výklad. Vnitřní dynamika mezi oběma póly, reprezentovaná celou řadou nerozhodnutých postav, kteří jsou agitováni různými stranami, je jádrem zamýšleného dopadu na modelového čtenáře.

Budovatelský román se stal klíčovým žánrem v nově vznikajícím společenském systému 50. let z několika důvodů. Jedním z nich je to, že prezentuje

⁴³ Kupka, J. S.: *Rušné dny*. Praha, Mladá fronta 1955, s. 213. Kontextem této věty je tentokrát zdar práce na stavbě.

⁴⁴ Tamtéž, s. 123.

realitu jako předstupeň k slibovanému komunistickému ráji. Záleží na každém jednotlivci, jak se o budoucí ráj zasadí: „*Bude důležité si správně stoupnout...*“, zní prorocká věta, kterou si opakuje Ludvík, hrdina Březovského románu *Lidé v květnu*.⁴⁵ Přechodný stav ze své podstaty vyžaduje úsilí k dovršení a stabilizaci v nové společnosti a na rozdíl od ideálního ráje nevylučuje nutnost bdělé, ostražitě pozornosti vůči chybám a nepřátelským útokům.⁴⁶ Březovský vůbec vnímá dosavadní život jako kus prozatímnosti.⁴⁷

Dovršené románové děje jsou utopickým příslibem završení historického děje v ideální budoucnosti. Odměnění kladných hrdinů, budovatelů komunismu a porážka fašistických a imperialistických nepřátel stejnou měrou slibuje ocenění podobného chování v soudobé historické realitě. „Kognitivní“ pojetí literatury, která spoluvytváří skutečnost a inženýruje lidské duše, je socialistickému realismu vlastní. Proto je na středové postavy kladen takový důraz.

Hlavním úkolem socialistickorealistickej prózy je v 50. letech optimistická mytologická utopie.⁴⁸ Ideologizovaná typizace podle aktuální potřeby je v podstatě jiným názvem pro lež. Snaha zakrýt skutečný stav věcí příběhem vede velké epické celky k tomu, že postavy v nich mají převážně funkci syntetickou. Mimetická funkce je omezená už z toho důvodu, že reference postav, jejich odkazování mimo text je pochybné. Mimetický rozměr odkazuje mimo textový rámec. Syntetická dimenze je vymezena jejím fungováním ve vnitrotextových vztazích s ostatními postavami,

⁴⁵ *Lidé v květnu*. Praha, Československý spisovatel 1954, s. 88.

⁴⁶ Symboliku ráje pronikavě analyzoval Vladimír Macura. Viz *Šťastný věk*. Praha, Pražská imaginace 1992, s. 36.

⁴⁷ *Lidé v květnu*. Praha, Československý spisovatel 1954, s. 217.

⁴⁸ Souvislost s žánrem utopie je zjevná, podrobněji se jí zabývá např. Daniela Hodová. Viz *Žánrový půdorys tzv. budovatelského románu In Vztahy a cíle socialistických literatur*. Praha, Academia a Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV 1979, zvláště s. 128 – 130 a Václav Řezáč: *Nástup In Česká literatura 1945 – 1970*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1992, zvláště s. 71.

Sylva Fischerová v *Souvislostech* upozorňuje na „...zvláštnosti žánru: jsou jimi traktátovitost, vysvětlovací posledlost a sklony k moralizování ... knihami zhusta běhají jenom figury a figurky, které jsou navíc v jen mírně pozměněných podobách přenášeny do jiných kulís, příběhy jsou stržžené a la these a plně klišé, což literatuře nikdy nesvědčí.“ Didaxi a utopičnost lze chápat jako průvodní jev žánrové paměti budovatelského románu, pramenící z jednoho žánrového zdroje. Fischerová také na jiném místě píše o uspořádání utopické společnosti u Platóna: „*Nejedná se o žádnou svévoli z hlediska pořadatele, vše vyplývá z vlastností člověka a kosmu.*“ Co je člověk aneb Fantazie je síla. *Souvislosti*

vypravěčem, prostředím nebo zápletkou.⁴⁹ „*Identita, či konstantnost v nějakém světě je identitou vzhledem k tomu, jak je tento svět uspořádán,*“ tvrdí Nelson Goodman o vytváření světů (či světových verzí).⁵⁰ Platí to i pro socialistickorealisticke romány, kde je syntetický rozměr zastíraný, teoreticky potlačený, ale o to silnější – navíc má charakter závazného schématu.

Jsou-li postavy v textu socialistickorealistickeho románu hodnoceny (explicitně nebo implicitně – dějem) např. jako mamonářské nebo chladné a bez citu, nelze je, v rámci toho, že zmíněné vlastnosti patří pro nás (stejně jako ve většině jiných kultur) do spektra záporných, hodnotit jako kladné. Nic na tom nemění ani fakt, že např. stejné postavy mohou zastávat hodnoty, které my sami považujeme za kladné. Je třeba ovšem respektovat diegetický prostor, jinak se jedná o podvrtné čtení. Syntetický prostor včetně postav je pro nás dán textem, naše reference se mění, odmítáme být uzavřeni ve struktuře významu, který nám ideologický text předkládá. Neslučitelný rozpor mezi žádaným mimetickým čtením budovatelských próz a jejich syntetickou realizací je důležitým prvkem jejich nízké estetické hodnoty, ale je zdrojem zajímavých literárněhistorických a literárněteoretických informací. Prózy socialistického realismu jsou buď apelativní díla se silným vztahem ke skutečnosti, která ale nenastala – romány ji chtěly předejít, nebo naopak do sebe uzavřený žánr se specifickými charaktery a pevnými pravidly, která fungují jen v něm.⁵¹

XV, č. 2 (2004), cit dle www.souvislosti.cz, přístup dne 28.12. 2005. Domnívám se, že snaha prezentovat navržený společenský systém jako (jediný) přirozený je vlastní i socialistickému realismu.

⁴⁹ Schneider, R.: Towards a cognitive theory of literary character: the dynamics of mental-model construction. *Style*, Winter 2001. cit. dle:

http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2342/is_4_35/ai_97114241, přístup dne 20. 9. 2005.

⁵⁰ *Způsoby světatvorby*. Bratislava, Archa 1996, s. 10.

⁵¹ Postřehy o uzavřenosti žánru nacházím i v jiných pracích. Srov.: Janáček, P.: Na frontách práce a víry: Budovatelský román v české literatuře 50. let. *Slovenská literatúra* 48, č. 5 (2002), s. 363.

III.b *Jejich životy nepatří jim* – devalvace postavy-objektu

V porovnání s postavou-subjektem, individualizovaným jednotlivcem realistické prózy, vytváří socialistický realismus dle svých tezí o potřebě typizace postavy-reprezentanty. Omezená individuální charakterizace, která je na společensky reprezentativní ideologickou naraci aplikována až v druhém plánu, a její služební charakter, podléhající několika rovinám typizace, způsobují schematičnost a neživotnost většiny postav. Tento fakt pocítovala dobová kritika jako problém prakticky po celá padesátá léta. Systémové postavení postav a charakterizace je na opačném tvůrčím pólu. Sít' postav je primární tvůrčí úkol, romány se v první řadě snaží přesvědčovat o tom, že nový člověk, podřízený principům režimu, skutečně existuje. Charakterizace je naopak dodatečná, k politickému úkolu přistupují teprve teď řemeslné literární dovednosti, pracující se zažitými literárními tradicemi. Charakterizace má umožnit zájem čtenářů o předem utvořený modelový svět, představit ho jako skutečný a předat ideologickou náplň, která je ve všech předchozích aspektech klíčovým faktorem výstavby i jejího hodnocení. Platí to pochopitelně navzdory opačným tvrzením ze strany komunistických ideologů a estetiků jako byl Jiří Hájek, pro kterého by tvrzení o odtržené tvůrčí souslednosti postavy a charakteristiky bylo nepřijatelné. V knize *Literatura a život* nachází příčinu úspěchu soudobých románů právě v hrdinech, kteří: „...*hrdinové nevznikali cestou volné kombinace a konstrukce, nýbrž byli vytvořeni z poznání a proniknutí smyslu života.*“⁵²

Padesátá léta vynikají absurdním množstvím politických nařízení, která byla literaturou realizována – literatura je realizací moci, neopominutelnou pro svůj uznávaný společenský status. Tento model byl natolik silný a restriktivní, že jakákoliv snaha o jeho změnu byla vnímána buď jako hereze (pro některé kritiky např. *Občan Brych*), nebo jako útok na socialistický princip uspořádání společnosti

⁵² Hájek, J.: *Literatura a život. Studie o současné próze*. Praha, Československý spisovatel 1955, s. 233-234.

(*Zbabělci* ad.). Ptáčnickovo *Město na hranici* bylo označováno za útok na schematismus z pozic jiného schématu. Ve skutečnosti se jednalo o snahu posunout charakterizaci z jejího podřadně řemeslného místa na závěr tvůrčí řady a učinit z nevyrovnaných a nepředvídatelných jednání postav různé stranické příslušnosti společenský princip.

Uvnitř literárních struktur vedl tento stav k silné objektivizaci postavy. Jednající postavy jsou redukovatelné na jeden charakterový rys nebo koherentní sadu několika rysů. Postavy se stávají entitami, esencemi: pracovitost, politická uvědomělost a pevný charakter se střetávají se zlovolnou necitelností v boji o několik v jádru dobrých, ale dosud nerozhodnutých váhavých, kteří se ve společném prostoru také vyskytují. Tento popis v různých variacích, doplněný o časoprostorové určení postačuje k popisu většiny socialisticko-realistických románů.

Politický požadavek a jeho stísněná literární realizace byly hlavním důvodem obecně pocíťované schematizace charakterů. Schematizované figury, v podstatě minimálně individualizované esence vlastností v předem promyšlené (ale nikoli autorem promyšlené) architektuře společenského románu vedly k dobově příznačnému posunu na ose postava-subjekt – postava-objekt.⁵³

Je tu však ještě jeden výrazný důvod, proč socialistickorealistické románové osoby pocíťujeme jako objekty, nikoli jako humánní subjekty. „*Když je to dobré pro vápno, musí to stačit pro lidi*“, říká kladný hrdina Sedláčkova románu *Luisiana se probouzí* o nepohodlné přepravě na valníku, kterou jeho zhýčkaní spolupracovníci při cestě na brigádu kritizují.⁵⁴ Tato vyhrocená skromnost je vlastní většině stranických funkcionářů. Riskují svůj život ve prospěch stavby, dřou do úmoru a svůj osobní život vytlačují na okraj své existence. V intimním životě můžeme hovořit až o jisté citové a tělesné impotenci, která přetížené a angažované straníky postihuje. Lidé, členové strany, jsou vnímáni jako materiál, masový produkt. O postavách-

⁵³ S těmito pojmy pracuji v intencích Daniely Hodrové. Viz Hodrová, D. (ed.): *Proměny subjektu* (svazek 2). Pardubice, Mlejnek 1994. (zvl. stať *Postava – subjekt a postava – objekt*, s. 75 – 108.)

⁵⁴ *Luisiana se probouzí*. Praha, Československý spisovatel 1953 [3.vydání], s. 160.

objektech je dokonce možné prohlásit, že „...jejich životy nepatří jim, ale straně a budoucnosti...“⁵⁵

Třídní nepřítel je denunciován především na rovině individuální, je popisován jako bezcharakterní, citově nevyvinutý atp. Proti jeho ideovým stanoviskům je vneseno naprosté minimum argumentů, romány sledují spíše jejich zvrácené důsledky, jakými jsou sabotáže, vraždy atd., které argumenty v abstraktním společensko-politickém sporu suplují. Síla tzv. kladných sil života – straníků – tkví v naprosté dezindividualizaci a oddanému přilnutí k realizaci idejí komunistické strany. „Ukažte mi genie, kteří vytvářejí takové dílo!“ vzkřikne obdivně zahraniční host při návštěvě vodního díla v Rušných dnech.⁵⁶ Odpověď v duchu románu ovšem nebude obsahovat jména, ale bude operovat pouze termíny lid, synové (a dcery) strany atp.

Na citovaných příkladech bylo možné vidět, že kromě objektivizace dochází i k citelné dehumanizaci postav. A to přesto, že teoretici směru opakovaně deklarovali svůj zájem o socialistického člověka. Nelze bohužel zcela pominout souvislost mezi lidskou důstojností, snižovanou „režimem 1948-1989“ a touto metodou literárního zobrazení.

III.c *Muž nad krajinou* – perspektiva a významové naplnění popisu

Phillipe Hamon ve své studii *Co je to popis?* analyzuje mechanismy, kterými se popis – jako strukturně odlišná jednotka – vřazuje do celku vyprávění.⁵⁷ Studie se obšírně věnuje znakům, které popis definují, a uvádí celou řadu příkladů z klasické francouzské literatury, které mají sloužit jako základní kostra textové syntaxe tohoto druhu. Hamon dokumentuje kvalitativní rozdílnost vyprávění a popisu zkoumáním jejich švu: sleduje vymežující znaky popisu nejen ve smyslu jeho vnitřního fungování, ale vnějších hranic v širším textovém rámci vyprávění.

⁵⁵ Tamtéž, s. 363.

⁵⁶ Kupka, J. S.: *Rušné dny*. Praha, Mladá fronta 1955, s. 516.

⁵⁷ In *Znak, struktura, vyprávění*. Brno, Host 2002.

Jedním z důležitých (frekventovaných) případů je uvození popisu prostřednictvím pozorovatelského postoje postavy, nebo tematizované postavy vnímatele. Obecná strukturalistická matrice uvození popisu vypadá takto: postava + znak + sloveso smyslového vnímání + znak prostředí, průhlednost + předmět, který má být popsán.⁵⁸ (Postava v konkrétní situaci vnímá okolní prostředí a text zprostředkovává popis prostředí jakoby ve vidění postavy.) Hamon na typických situacích dokumentuje fungování tohoto modelu a jeho variací. Výhodou strukturalistického pojetí je, že popisuje typické případy, snaží se vystihnout obecné principy výstavby literárního textu skrze standardy. Stojí za ním představa literatury coby langue s omezeným (i když velkým) počtem jednotek a jejich následných parolových kombinací. Tato představa je, uplatníme-li ji na texty s estetickými ambicemi, příliš mechanická. Systematizující strukturalistický přístup je nicméně vhodný pro analýzu literárních textů konvenčního druhu, mezi které v tomto případě spadá i socialistickorealisticá literatura. Ta vychází z žánrových tradic zábavné literatury a dávno ustavených vzorů realistické literatury a nenabízí radikálně nová řešení.

Český budovatelský román 50. let se doslova hemží hrdiny, kteří v rušných dnech výstavby nové budoucnosti nacházejí minimum volného času. Pokud už ho mají, stejně ho – alespoň v myšlenkách – věnují svému společenskému úkolu. Místo, tedy často krajina, kde se děj odehrává, je pro kladné hrdiny budovatelského románu společenským úkolem. Literatura bez fantazie, jak můžeme socialistickorealisticá román 50. let také přezdívat, řeší standardní situace velmi stereotypně. Modely, podobné tomu Hamonovu, na ni tedy pasují velmi dobře. Pozorování se v románech socialistického realismu objevuje velmi často a to převážně v provedení kladných hrdinů. Typický příklad nalzáme v samém úvodu Otčenáškovy románu *Plným krokem*: „Dívaje se s ptačí perspektivy, kterou poskytovala naprosto ne závratná výška Vojtašáku, Štěpán přemýšlel. [...] Pod sebou viděl šamotku; očima přeběhl rozlehlý tovární dvůr, pět známých výrobních budov zakončených přípravnými mas a

⁵⁸ Tamtéž, s. 186.

vedle nich protáhlé střechy skladišť surovin; [...] Na rozlehlém továrním dvoře vyrazilo několik břízek a u plotu jich je celý háječek. Ticho... [...] V dusném, prašném přítmí sedí paliči, chlapi umounění, rozpálení horkem žárovišť a lokají zprahlými rty pivo z hliněných džbánek. Hlídnou své ohně. A nad nimi čtveřice štíhlých stvolů továrních komínů s věčným čepečkem dýmů trčí vzhůru do tetelícího se vzduchu jako prsty vztyčené k přísaze.⁵⁹ Známy prostor má domácí charakter (je podrobně popsán jako trvale zabydlený prostor neodpovídající nehostinnému prostředí pracoviště tohoto druhu, popis používá deminutiva atd.) a zároveň dokládá Štěpánovy odborné znalosti o něm, podané místy až odsémantizovaným jazykem s odbornou terminologií a továrním slangem.⁶⁰ Metonymický rozměr Štěpánova přehledu je zřejmý z poslední citované věty. Vztah pozorující postavy k pozorovaným objektům a charakterizace pomocí popisu vynikne ještě více v bezprostředním srovnání, které Otčenáškův román nabízí. Štěpán je v románu uveden ve vzpomínce Aloise Krejzy, věrného a zkušeného pracovníka šamotky s všeríkající přezdívkou Hlína. I ten prochází krajinu okolo svého pracoviště v zamyšlení: „Vysoko nad dehtovými střechami šamotky, nad Březovou, nad celým krajem tam sedal s holí položenou v trsech heřmánku a pastuší tobolky a přemýšlel.“⁶¹ Hlína uvažuje o budoucnosti stejné krajiny, ale přehled vůdčí osobnosti nemá. Soustřeďuje se spíš na poctivou manuální dovednost, je oporou strany zdola. „Občas hrábl rukou pod drn a odnesl ve špetce prstů ždíbec mazlavé hlíny před oči a k nosu. Rozemílal ji v prstech a kroutil slabě hlavou, jako by cosi nechápal.“⁶² V popisech kraje, které nám zprostředkovává Krejza – Hlína, převládají vizuální detaily (hlína, vrásky, atp.) Důvěrná znalost kraje se projevuje ve srůstání osobních Hlínových zkušeností a historie kraje. Zatímco Hlína představuje lidovou figurku z řad stranické základny, Štěpánův přehled poukazuje na vůdčí schopnosti a odborné vědomosti funkcionáře.

⁵⁹ *Plným krokem*. Praha, Československý spisovatel 1953 [2. vydání], s. 10.

⁶⁰ Odsémantizovaný jazyk je společný i dalším výrobním románům. Odborník, popisující pozorované objekty je jedním z Hamonových prototypických postav, uvádějících popis v rámci narace.

⁶¹ *Plným krokem*. Praha, Československý spisovatel 1953 [2. vydání], s. 6.

⁶² Tamtéž.

Nemusí jít vždy o pozitivně naladěný popis jako v případě románu *Plným krokem*. Jiný příklad nabízí popis krajiny rozrušené hnědouhelnou těžbou ve výrobním románu *Luisiana se probouzí* K. F. Sedláčka. Nový závodní ředitel povrchového dolu Ondřej Černý nastupuje na svoje pracoviště a při příjezdu odhodlaně, ale s respektem hodnotí tvrdou práci, která ho na místě čeká.⁶³ Popis demonstruje závodního schopnost vidět pod povrch věcí, jeho zaujatost a osobní angažovanost a také anticipuje hlavní problémy, které bude muset řešit při svém působení na dole. Nejde tedy o popis důvěrně zbarvený, ale o metonymii budoucího společensko-politického zápasu různých sil, který se na dole odehraje. Drsnost popisu patetizuje hodnotu vybojovaného zápasu. Vítěznou stranu (Stranu) povede právě ten, kdo má přehled muže nad krajinou. Ondřej Černý je ukázkou nového hrdiny socialistické literatury.⁶⁴ Kladní hrdinové typu Černého byli na konci 50. let podrobeni přezkoumání i v rámci dogmatické linie stranické literární kritiky. Ve všech případech se ale jednalo o kritiku konkrétního psychologického prokreslení postavy, nikoli o zásadní přehodnocení hrdinského typu, jehož potřebnost zůstává pro kritiky tohoto druhu nezpochybnitelná.⁶⁵

⁶³ *Luisiana se probouzí*. Praha, Československý spisovatel 1953 [3.vydání], s. 16. Citaci uvádím jako doklad faktu, že situace muže nad krajinou není ojedinělým jevem, ale variovaným standardem tohoto typu románu. Popis začíná při příjezdu automobilem: „Nahoře na odvalu oddychovala mašinka s devíti důlními vagony. Z osmi vyjížděla postupně hlína a valila se po svahu odvalu. [...] „Luisiana,“ řekl řidič krátce. Nehostinná pláň vlevo táhle klesala. závodní požádal, aby řidič zastavil. Dlouhou chvíli potom stál na kraji silnice. Půda se svažovala plevelovitým úhorem a tam dole zahlédl závodní kus oprámu. Podle hluku odhadoval velikost a množství neviditelných důlních strojů a snad i počet vlaků. [...] V rozhledu trochu bránilo křovisko. Nový závodní Luisiany přeskočil příkop a stanul vedle zubožené trnky. Zamyšleně hleděl do viditelného úseku povrchového dolu. jeho šachta. Soustředěně se zadíval k polorozpadlým a rozebíraným stavbám vzadu za oprámem. Zbytky staré šachty Kamily. Co z ní zůstalo nad zemí, lze snadno přehlédnout. Ale co je pod zemí?“

⁶⁴ Hájek, J.: *Literatura a život. Studie o současné próze*. Praha, Československý spisovatel 1955, s. 83: „Je to hrdina, u kterého velmi konkrétně vidíme, jak na to jde, jakými prostředky odstraňuje nesnáze a blíží se cíli. Ondřejova bitevní strategie je přímo vlastní sujetovou osou románu. To je už uvědomělý hospodář, politický pracovník, jemuž jeho vlastní dělnická zkušenost a dvouletá práce v sovětských dolech na Donbase i soukromé studium umožňuje zorganizovat pracovní postup na dole, nejen všeobecně řečnit.“

⁶⁵ Hájek, J.: *Literatura a život. Studie o současné próze*. Praha, Československý spisovatel 1955, s. 85: „Kde je kořen tohoto nedostatku? Někteří jej hledali v tom, že Sedláčkovi lidoví hrdinové jsou příliš kladní. To ovšem není pravda. [...] Možná, že Sedláček má [...] i docela konkrétní představu minulosti svého hrdiny [...], žw má i konkrétní představu celého onoho širokého a mnohotvárného duševního zázemí svého hrdiny [...]. Nezobrazil je však v románu už prostě proto, že se mu do celé jeho stavby nevešly.“

Podle Hamona je popis „...místem, kde se vyprávění zastavuje a přitom přijímá řád (předvidání dalšího děje, redundance obsahů, metonymické posilování psychologie nebo osudu postav): je tedy patrné, že základní charakteristikou realistického popisu je snaha popřít, znemožnit vyprávění, každé vyprávění. [...] Celý problém realistického spisovatele tedy je v tom, proměnit tuto tematiku prázdnou v tematiku plnou, tvořit tak, aby původní nadbytek pohledů, průhledných prostředí, atd. byl přinucen hrát ve vyprávění pro jistou roli...“⁶⁶ [zvýraznil Phillipe Hamon]

Hamon svému textu presuponuje představu, že sémantické plnění popisu je primárně věcí spisovatelovy dovednosti a imaginace. Lepší spisovatel zvládá popis lépe (více) významově zapojit. Horšímu autorovi naopak hrozí mechaničnost syntaktických postupů. Naproti tomu se domnívám, že narativní významy pronikají do popisu i bez vědomí autora. Muž nad krajinou, jak jsme ho mohli pozorovat ve dvou citacích z excerpované literatury (a našli bychom bez problémů i další příklady), je toho dokladem. Socialistickorealistický popis, ve kterém se děj zastavuje, resp. v něm není, autoři sytí významy na maximum, přidávají se i symptomatické významy. Samo zprostředkování popisu, které záporným postavám nebývá dopřáno, je významuplné. Sématicku socialistickorealistického popisu nemůžeme popřít, ačkoli k umělecké úrovni textu můžeme být skeptičtí.

Člověk je nad krajinou, krajina je jeho dílem, společenským úkolem a výzvou. Kladný hrdina vystupuje jako ten, kdo má nad děním přehled, ocitá se nejenom opticky nad prostorem, ale i nad dějem. Postava se tu maximálně přibližuje vypravěči. Ten je téměř vždy vševědoucí, er-formový a netělesný, ale není ideologicky nezaujatý. Socialistickorealistický vypravěč je v rámci realistické tradice heterodiegetický, ideologicky je ale naprosto homodiegetický, angažovaný ve světě, který sám stvořil. Svou verzi světa podává z vševědoucí pozice jako objektivní, platnou pro všechny myslitelné světy. Člověk, ve kterém vypravěč ztělesnil komunistickou stranu a její kladné rysy, se ocitá nad příběhem. Vystupuje s detailní znalostí a obecným přehledem, na okamžik přestává být aktérem děje, ale je

⁶⁶ In *Znak, struktura, vyprávění*. Brno, Host 2002, s. 207.

ztělesněným prizmatem, kterým na příběh pohlížíme. A protože je tento „nadčlověk“ zachycen především na rovině ideologické teze, nikoli např. psychologickou drobnokresbou, je optika, kterou lze jedině příběh číst, také ideologická. Pokud tedy budeme hledat v socialistickorealistickém románě hypostázi ideologie, je jím komunistický funkcionář, muž nad krajinou. Popis, který nám je skrze jeho postavu podáván, je řemeslně velmi konvenčně provedený, ale významově natlakovaný.

S problematikou významuplnosti popisu také souvisí to, že socialistickorealistický popis se vyhýbal psychologizující analýze, která pro něj byla spojena se zkaženým buržoazním uměním starého světa. Povahová charakteristika, popis nitra, je nahrazena vnějším popisem a snahou charakterizovat implicitně, dějem a sítí sociálních vztahů a implicitními autorskými alterocharakterizacemi.⁶⁷ Specifické úkoly individuálního charakteru, které nelze vyjádřit výše uvedenými prostředky, přejal, a to velmi nejnepřímým způsobem, „zabíjejícím“ čtenáře v díle, popis vnější.

III.d *Hlas zazvonil jako dobře kalená ocel* – pronikavost vnějšího popisu

Vševědoucí vypravěč budovatelského románu je totalitární v tom, že ve svém příběhu nepřipouští dialog v bachtinovském slova smyslu, a svým uzurpováním nároku na pravdu. Vypravěč se nikdy nemýlí. Jeho popis vždy odpovídá podstatě věcí a jejich funkci v diegetickém prostoru.

„*Písková uniforma afrikakorpsu se mu krabatila na opáleném krku.*“ [zvýraznil P.S.] dozvídáme se při prvním popisu Trnce, jedné ze záporných postav Řezáčova románu *Nástup*. Hned vzápětí už je vypravěč explicitnější:

„*Na pravém boku, posunuta daleko kupředu, se mu houpala velká pistole v masivním černém pouzdře, jež se ostře odráželo od pískového podkladu stejnokroje. Usmíval se jakési vlastní myšlence chladným, zlomyslným úsměvem.*“

⁶⁷ Např. Kupka, J. S.: *Rušné dny*. Praha, Mladá fronta 1955, úvodní scéna s Rohanem v kesonu. s. 5 – 7.

„Kam vlastně pospícháš?“ odpověděl Bagárovi a vypouštěl pomalu dlouhý vdech kouře. „Dojedem včas, buď bez starosti. Člověče, já už nikdy nebudu pospíchat. Teď budu žít.“
Trnec sklonil hlavu a podíval se zálibně na vysoké hnědé boty, na jejichž lesklých nártách se usadilo lehké jíní silničního prachu.“⁶⁸

[všechna zvýraznění P.S.]

Co se nám, čtenářům, sděluje v této mimořádně koncentrované ukázce? Trnec je požívačný, stará se především o sebe, je samolibý, má sklon k násilnému prosazování vlastní vůle a v neposlední řadě přímou vazbu na nepřátelskou ideologii (uniforma). Interpretace to rozhodně není přehnaná, následující vývoj zápletky ji potvrdí. Vnější popis naprosto odpovídá charakteristice (charakteru). Trnec je charakterizován šviháckým leštěním vysokých bot (snadno se je konkretizujeme jako vojenské holínky nebo jim podobnou obuv), na kterých je prach. Bagára by autor na podobném místě hodnotil zcela obráceně. Prostý šat a praktická, jednoduchá obuv by nijak módně nevynikaly, možná by byly dokonce trochu věkovité, zato by byly odrazem svého čistého a pracovitého majitele.

Signifikantní je, že fyzický popis se koncentruje na postavu, postoj a chůzi, tedy pracovně zapojené charakteristiky. Tváře socialistický realismus pěstuje minimálně, především pomocí tezovitých adjektiv. Tezovitým adjektivem mám v tomto případě na mysli následující: „přísný obličej“ značí nikoli, že postava má přísný obličej, ale že JE přísná. *Kolčaví úsměv* znamená, s naprostou mírou podbízivé čtenářské jistoty, že jeho nositel JE nedůvěryhodný stejně jako obratná malá šelma. Věta „*Rýdlův hlas zazvonil jako dobře kalená ocel,*“⁶⁹ neznačí nic o kovovosti, nebo síle hrdinova hlasu, ale výhradně o jeho pevném charakteru.

Šaty a předměty denní potřeby byly tradičně, např. v prózách 19. století, zobrazovány jako znaky v souladu s vnitřkem postavy a jejím sociálním zařazením. Šaty byly charakteristikou. Naprostá neomylnost vypravěče a umrtvení tohoto pravidla způsobila, že socialistickorealistickejší estetika je jedním

⁶⁸ Řezáč, V.: *Nástup*. Praha, Československý spisovatel 1981 [14. vydání], s. 14.

⁶⁹ Beneš, K. J.: *Rodný hlas*. Praha, Československý spisovatel 1953, s. 191.

z nejpředsudečnějších směrů v dějinách literatury. Mezi vnějškem a vnitřkem totiž není podle této vize světa žádný rozdíl.

Čtenář má možnost se na vypravěče plně spolehnout nejen ve věci vzájemné korespondence vnějškového popisu a charakteristiky nitra. Plně v kompetenci demiurga jsou i jména, která se na charakterizaci také podílejí. Navazují např. na publicistickou tradici, satirický dělnický tisk. Socialistický realismus se vyznačuje značným počtem významových antroponym. Význam se do nich vkládá několika základními způsoby. 1. Jména převzatá z různých jazyků jsou konfrontována s tradičně českými jmény (národnostně i jazykově). 2. Česká jména se mezi sebou odlišují podle toho, zda jsou významová nebo ne a dále podle významu, který konotují. 3. Nevýznamová jména naopak vzbuzují různé asociace svojí zvukomalebností. Zbývá poměrně malá skupina jmen, která jsou bezpříznaková. Z nich lze ještě vytřídit jejich příznakové používání er-formovým vypravěčem: u některých postav vypravěči preferují křestní jména a přezdívky, u jiných setrvávají na formálnějším uvádění příjmení.

Slovanská, zvláště ruská jména se málokdy pojí s pokřivenými charaktery. Preference lidových jmen se u českých postav projevuje ve výběru valašsky a slovensky znějících jmen. Německá jména naopak vzbuzují podezření, příliš často se pojí s nacistickou minulostí nebo šlechtickým původem. Anglická, která nemají v Čechách tradici, se u kladných hrdinů nevyskytují vůbec. Specifickým případem jsou postavy, které si jméno mění. Schmiedtke alias Šmídek z románu *Lidé v květnu* má dokonce svou americkou krycí variantu Smith, což ho dohromady identifikuje jako mimořádně nebezpečného a všehoschopného zločince nadnárodního formátu.

Gustav Nožíř nebo Arnošt Moc (důstojníci z ze stránek titulu *První prapor*) se vyznačují významově příznačnými příjmeními reakcionářů. Jaroš, Duben, Příbek, Šupík jsou jejich ideologickou protiváhou. V Benešově díle *Rodný hlas* vypravěč tituluje rodinu inženýra Racka a jeho přátele příjmeními. Rackova žena, kladná hrdinka knihy, je naopak představována především jako Vlasta. V průběhu děje v sobě navíc objevuje krev Panuškových a příjmení Racková se postupně zbavuje. Nesmělá hrdinka románu *Rušné dny* Jiřího Svetožara Kupky je zmiňována zásadně

jako Hanička, zbytek její rodiny je naopak identifikován pod příjmením. U měštek však můžou deminutiva působit zcela opačně, značí rozmazlenost.

III.e Mladík s vyšívanou čepičkou a otlý chlapík se smetákovitým knírkem – moment nástupu postavy

Vladimír Macura konstatoval ve své knize *Šťastný věk*, že socialistický realismus patetizuje fakt začínání a novosti.⁷⁰ Domnívám se, že tato patetizace se nevztahuje pouze na sám koncept nové společnosti a utopii nového věku. Odráží se i v novosti situace každé z postav – a nachází mimo jiné výraz v momentu, kdy se postava poprvé objevuje v textu. I dobová režimní kritika si všimla, že je v románech 50. let mimořádně důležitý moment nástupu postavy. Jan Petrmichl píše: „*Klasický román zasazoval své postavy obvykle do ustálených forem života, současná próza je nejčastěji přímo už exponována příchodem nebo příjezdem hrdinovým do prostředí, které nezná, nebo do kterého se vrací. Také z tohoto aktivního střetání hrdiny a prostředí může autor vyvozovat dramaticčnost, spád i rozsah proměn, k nimž tu dochází.*“⁷¹ Na rozdíl od Petrmichla nepovažuji moment nástupu a příjezdu pouze za vyjádření nového vztahu postavy a prostředí nebo postup, ve kterém se projevila snaha postihnout dynamiku společenských proměn po druhé světové válce. Moment prvního objevení se postavy znamená ustavení konstituci nové literární entity – identity postavy, čtenář se snaží předvídat její dispozice. Jde tedy o velmi dynamický moment. Význam příjezdu může být dán vlivem sovětského románu, kde budovatelé přijíždějí do dalekých krajin. Skutečná cesta a „kolonizace“ v budování a šíření stranické osvěty se v českém geografickém prostoru odehrát nemohly, proto jde o moment dynamický především psychologicky. A to, že je vnějškově spojen např. osidlováním pohraničí a fyzickým pohybem postav, by nás nemělo mást.

⁷⁰ Macura, V.: *Šťastný věk*. Praha, Pražská imaginace 1992, s. 109.

⁷¹ Petrmichl, J.: *Patnáct let české literatury 1945 – 1960*. Praha, Československý spisovatel 1961 [2. vydání],

Jak ukázala již Daniela Hodrová, v českém socialistickorealistickeém románu absentují postavy-hypotézy.⁷² Naprostou dominanci má postava-definice, převzatá v rámci tradicionalistického realistického typu románu. Definičnost (a definitivnost) postav v ideologických textech 50. let lze považovat dokonce za jednu z ustavujících charakteristik žánru. Rozlišování mezi postavou-definicí a postavou-hypotézou je odvozeno od podobné dichotomie románu-definice a románu-hypotézy.

Postava-definice se zakládá na relativní úplnosti, s jakou je subjekt v díle prezentován. Její bytí v textu je vypravěčem kompletně představeno. Vypravěč dokáže postavu-definici plně obsáhnout. Literární postava-hypotéza naopak není textem plně pokryta (a usuzujeme o tom přímo z textu samotného). Mezi tím, jaká postava je a jak je v textu prezentována, není v případě postavy-definice rozdíl. Hypotetické pojetí naopak tento rozdíl obsahuje a často ho dokonce tematizuje (vypravěč nezná jméno postavy, není si jist svým úsudkem o ní, mění svůj názor na ni atp.). Identita postavy je skutečně jen hypotézou, vypravěč se o existenci postavy pouze domýšlí a nepředkládá nám víc než domněnky. Autorským konstruktem jsou samozřejmě oba typy postav – rysy postavy jsou iluzivní v obou případech, nicméně texty prezentující postavu-definici spoléhají na zavedenou literární konvenci a iluzi utvářenosti vlastního fikčního světa neodhaluje, autor je vůči postavě nejbližší pozici demiurga. Každou postavu můžeme považovat za hypotézu, ale labilita předvedené existence postavy-definice je v textech zastřena, autorská strategie velí vytvářet iluzi koherence a stability. Mezi prózy s postavou-definicí patří i realistické a socialistickorealistickeé romány. Jedním z efektů jejich „definiční volby“ je také to, že hrdina má středové postavení v příběhu a román jako celek se staví jako záruka (nezpochybnitelného) noetického poznání. Vypravěč má moc stvořit příběh a jeho výroky o postavách jsou zaštitěny tímto tvořením-věděním. Rozlišení postavy-definice a postavy-hypotézy připomene také rozdíl mezi induktivním a deduktivním pojetím historické skutečnosti, jak je uplatnil Jiří Opelík při analýze Řezáčova díla.

s. 63.

⁷² V textu přejímám její rozlišení postavy-definice a postavy-hypotézy. Viz Hodrová, D. (ed.): *Postava definice a postava – hypotéza* In *Proměny subjektu* (svazek 2). Pardubice, Mlejnek 1994, s. 109 – 137.

Nástup je podle něj historickým románem ze současnosti, protože nazírá skutečnost zvnějšku, jako hotovou (minulou) skutečnost, nikoli zevnitř, konstrukcí ze samého příběhu, s těžkostmi poznávacího procesu.⁷³

Například pro výchovný a dobrodružný román je typické, že „...hypotetičnost, zastřená identita postavy mohla být pouze výchozím, nikoli konečným stavem čtenářova poznání o postavě“.⁷⁴ Oba zmíněné žánry jsou zdrojem budovatelských děl, které dobrodružné zápletky obsahují a didaktická funkce je jim vlastní. Důvodem ale není pouze žánrové dědictví, ale i ideologie. Postava-hypotéza je otazníkem, není nám předkládána jako hotový tvar, ale zpochybňuje vlastní existenci. Tyto možnosti moderní prózy socialistický realismus odmítl, protože režimní vize literatury byla zobrazovat fikční světy jako nepochybnou a objektivní skutečnost. Autoři ve svých prózách stanovovali fikci jako definici-skutečnost a politický režim stanovoval svůj projekt jako společensko-historickou skutečnost. Labilitu předkládaných projektů-hypotéz potlačovali z pozice moci jak spisovatelé, tak ÚV KSČ.

Próza se tak připravila o řadu vyprávěcích možností. Postavy-definice jsou nám předkládány jako hotové elementy dějové zápletky a jejich jasné hodnocení je žádoucí. Právě proto, domnívám se, hraje tak důležitou roli část textu, ve kterém se postava objevuje poprvé. Pouze a jedině ve chvíli, kdy svoji představu o existenci a charakteru postavy začínáme teprve ustavovat, můžeme ji pociťovat nikoli jako postavu-definici, ale jako záhadu. Vytváříme si hypotézy nebo předsudky, které později konfrontujeme s dalšími informacemi z textu. Dynamika, kterou tento moment má, je v socialistickorealistickech textech ojedinělá. Od okamžiku, kdy se ustaví základní prvky fikční identity postavy, nastává minimální informační re-

⁷³ Opelík, J.: Proměny Řezáčovy metody. Od Rozhraní k Nástupu. *Česká literatura* 10, č. 1 (1962), zvláště s. 14 – 22. Opelík také poukazuje na důraz, který Řezáč s přechodem k socialisticko-realisticke tvorbě kladl na přesné historické souřadnice, společenské motivace psychických proměn, nenáhodnost motivací, zpolitizovanou třídnost, snahu o komplexní sociologický záběr, soustředění na vztahy postav a činy (na rozdíl od předchozí období se soustředěním na jednu postavu a její nitro) a na jejich společenskou aktivitu. Dochází k potlačení psychologické osobitosti a protože společenská determinace nesmí zůstat skryta, román je zatížen didaxí.

⁷⁴ Hodrová, D. (ed.): Postava definice a postava – hypotéza In *Proměny subjektu* (svazek 2). Pardubice, Mlejnec 1994, s. 109 – 137, s. 120.

konstruování. Postavy socialistickorealistickeých románů prodělávají minimální vývoj (zvláště postavy z kraje ideologického spektra) a čtenáři hrozí nuda. Tu se žánr snaží zahnat osvojením „nižších“ druhů: budovatelský román obsahuje vždy nejméně detektivní nebo špionážní zápletku s akčním vyvrcholením a milostný prvek.⁷⁵

Extrémním případem textu, ve kterém se nástupy nových tváří střídají tak rychle, jako se nově objevivší zdefinitivňují a kategorizují, je Marešův obsáhlý román *První prapor*. Vypráví příběh prvního československého praporu v Sovětském svazu od jeho ustavení až po první úspěšné boje. Na frontu přijíždějí noví a noví dobrovolníci a brzy zapadají do různých společenství v rámci praporu. Ten je sice svorně protifašistický, ale již se v něm rýsují mocenské střety poválečného Československa. Vhodným momentem k uvedení velkého počtu postav je jejich výstup na perón buzuluckého nádraží nebo dobrovolnická armádní prezence. „*U dvou batohů a rozměrné nákupní brašny z voskovaného plátka stál spokojeností zářící chlapík ve sportovním tričku a svátečním kabátu přehozeném přes ramena. Za ruku ho držela malá, útlá žínka, rozhlížející se trochu polekaně udivenýma očima po neznámém prostředí.*“⁷⁶ Zařazení postavy je klíčovou otázkou, protože se nejedná o válečný, ale o společenský román – první bitva praporu je zařazena až závěr knihy.

„*V době největšího návalu československých branců na buzulucké nádraží se mezi cestujícími objevil i vytáhlý mladík s vyšívanou čepičkou... Měl na sobě delší volný kabát z tlusté tmavomodré látky, která jistě v tom horku ne příliš chladila, a černé kalhoty [...] krátce řečeno do zvonu. [...] Beze spěchu sestoupil po schůdkách vagonu, lehkým kmihem zápěstí si přitáhl nepromokavý vak a s tichým pohvizdováním čekal...“⁷⁷ Vojín Vladimír Duben je nedefinovanou postavou pouze do konce této úvodní pasáže, kdy prohlásí měkkou češtinou: „*Soudruhu veliteli,**

⁷⁵ O ideologických kontextech vylučování tzv. brakové literatury píše Pavel Janáček. Viz *Literární brak*. Brno, Host 2004. V textu je velmi precizně formulována myšlenka, že stlačování kulturního prostoru vedlo k prolínání „vyšší literatury“, která sahala k postupům lidové literatury a „nižších“ žánrů, které byly výrazně zpolitizovány. Celé literární spektrum se touto represí homogenizovalo a budovatelský román je výsledným dobovým konglomerátem, vzniklým na tomto omezeném prostoru.

⁷⁶ Mareš, J.: *První prapor*. Praha, Naše vojsko 1955, s. 96.

⁷⁷ Tamtéž, s. 104.

*dovóltě mi obrátit se k vám.*⁷⁸ Soudružské oslovení a kontaminace češtiny s ruštinou jsou definitivou ke kladně zabarvenému popisu, který první vojákově promluvě předcházela a kde byla jasně vyznačena síla ducha i těla, praktičnost, rozhodnost a klid.⁷⁹

V zájmu toho, aby postavy byly co nejkontrastnější, dovedl Mareš vstupní charakteristiky na úroveň karikatury, která v několika případech de facto naprosto znemožňuje dynamiku vstupního popisu. Postavy jsou postavami-definicemi od prvního slova svého uvedení v textu. Při příjezdu Klementa Gottwalda k jednotce je u ní je jeden z reakčních důstojníků: „*Byl to menší, otlý chlapík se smetákovitým knírkem a mžikajícima olivovými očima.*“⁸⁰ Klement Gottwald je charakterizován během svého projevu k vojsku: „*Ti, kteří ho nikdy v životě neviděli, přezkoumali jeho otevřenou tvář, vysoké čelo pod kšticí tmavých vlasů, usměvavé oči s trošinku staženým obočím.*“⁸¹ Stejnému riziku se vystavují i další autoři, a to především u zkrat(k)ovitě vylíčených epizodních postav. Vede k tomu technika sloučení vnitřního a vnějšího popisu při maximální ideologizované typizaci a nahrazení psychologické kresby alterocharakterizací v sociální (třídní) síti.

Titul této kapitoly koresponduje pochopitelně i Řezáčovým románem *Nástup*, jehož děj také rozvíjejí stále nové a nové příjezdy Čechů do sudetského Grünbachu. Význam příjezdu pro syžet nejznámějšího budovatelského románu a základní antiteze v rovině charakteristik postav (sudetští Němci – přistěhovalci; přistěhovalci budující společnou šťastnou budoucnost – prospěchářští rozvraceči a reakcionáři) už podrobněji popsala Daniela Hodrová ve stati zaměřené právě na *Nástup*.⁸² Příchod nových sil života a boje nachází ve fyzickém nástupu do práce jako *charakterotvorné*

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ Vícejazyčnost v textech socialistického realismu se řídí podle jednoduchého klíče; shoduje se s rozdělením světa podle Železné opony: osoby hovořící rusky, nebo česky s příměsí ruštiny patří vždy mezi kladné. Německý přízvuk a německojazyčná terminologie je – snad až na výjimky německých antifašistů – velmi podezřelým příznakem a angličtina je bez výjimek řečí zkažených imperialistů.

⁸⁰ *První prapor*. Praha, Naše vojsko 1955, s. 158.

⁸¹ Tamtéž, s. 161.

⁸² Hodrová, D.: Václav Řezáč: *Nástup* In *Česká literatura 1945 – 1970*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1992, s. 70 – 79.

*hodnoty*⁸³ přímé metonymické vyjádření přesně v duchu Turnerova pravidla o tom, že činitelé jsou tělesní činitelé. Podstatná část autorů si to vůbec nemusela uvědomovat, ale dnes je nezbytné nástupy právě takto chápat. Nástupy maskují schematické rozložení stále znovu kategorizovaných a nedostatečně individualizovaných postav-definic, které postrádají vnitřní pnutí.

III.f *Nemám domov* – třídní dělení intimního prostoru

Jedním z důležitým atributů socialistickorealistickej prózy, který žánr z dnešního pohledu spolukonstituuje, je politizace intimního lidského prostoru. Celá řada postav ze socialistickorealistickejch próz vůbec nemá jiný diegetický mikroprostor, než pracovní a ideologický. U jiných je jejich osobní život vykreslen na rovině domácích úvah o pracovním procesu a úloze strany ve světovém vývoji. A je to i případ některých ústředních postav (Bagár v Řezáčových textech *Nástup a Bitva*). Tento způsob zobrazování vede až k určité „impotenci“ funkcionářů v osobním životě, v tělesné i celou citovou sféře. A politizace citové sféry platí více než pro jiné postavy pro ženské hrdinky. Ty jsou výrazem představy o reformě člověka v rámci nového společenského systému. Z románů je zřejmá snaha vyjmout ženy z jejich „tradičního“ prostředí. Jsou zobrazovány jako spolupracovnice a spolubojovnice, jsou značně oderotizované, ostatně podobně jako i mužští hrdinové. Komunistický režim rád hovořil o osvobození ženy, ve skutečnosti se jedná spíše o její zapojení do třídního boje – jeho exponenty nejsou jen muži, základní ideologický spor se týká všech.⁸⁴ Typická je proto zápletko se ženou mezi dvěma muži, z nichž jeden zastává pokrokové a druhý zpátečnické názory. Politický motiv dominuje nad

⁸³ Petrmichl, J.: *Patnáct let české literatury 1945 – 1960*. Praha, Československý spisovatel 1961 [2. vydání], s. 71.

⁸⁴ Pavel Janáček charakterizuje ženu v socialistickém realismu takto: „...ve sféře veřejného života byla (zvláště pokud šlo o ženu-matku) mužům nejen rovnocenná, ale často je zastiňovala svou spontánní energičností, citem pro elementární „pravdu“ života a jednoznačnou, pudově nezlomnou vůli zajistit lepší budoucnost příštím pokolením.“ Na frontách práce a víry: Budovatelský román v české literatuře 50. let. *Slovenská literatúra* 48, č. 5 (2002), s. 365.

milostnou zápletkou, ze které tematicky vychází. Příkladem tohoto trojúhelníku i zpolitizovaného intimního prostoru vůbec je román K. J. Beneše *Rodný hlas*.

V první kapitole *Rodného hlasu* sledujeme poněkud samolibého a váhavého až zbabělého inženýra Racka, v dalších částech se vypravěčova pozornost koncentruje na další členy jeho rodiny, především jeho ženu Vlastu. (Druhá kapitola je vystavěna na implicitní alterocharakterizaci – srovnání Racka a Vlasty, od čtvrté kapitoly je Vlasta ústřední postavou díla.) Téma z titulu knihy je rodný hlas strany, potažmo i rodný hlas citu, spravedlnosti a práva. Rodina Rackových kdysi překlenula třídní rozpory a přes nevoli některých příbuzných spojila ženu z dělnické třídy a buržoazního inteligenta. V rozhodujícím krizovém okamžiku, který je nejprve vlasteneckou, posléze však stále zřetelněji ideologickou konfrontací, vede román hranici vyjadřující nesmiřitelný konflikt mezi starým a novým světem, napříč rodinou. Rackovo sociální zázemí je jednoznačně definováno oportunistickými právníckými a politickými přáteli a kolaboranty a dominantní matkou. Vlastě Rackové její příbuzenstvo stále více připomíná, že je rozená Panušková. Její přátelé patří mezi schopné, charakterově pevné jádro domácího komunistického odboje. Mezi nimi zvláště vyniká Vlastina stará láska, Ondřej Rýdl. Obě skupiny přátel a příbuzných jsou v duchu typizace příklady pro svou třídu. Měšťáci jsou označováni kolčavými obličejí s líbeznými úsměvy při hazardní karetní hře. Uvědomělí hrdinové vynikají rozhodností, inteligencí a dobrým odhadem na lidi.

Benešův román jde ale dále, nespokojuje se s tím, že spojuje hledání a nalezení vlastní identity s třídní, resp. ideologickou příslušností, aby tak ilustroval probuzení uvědomění v obyčejném člověku, hrdinovi dnešní doby. Rozdíl mezi manžely extrapoluje Beneš i na svět jejich dětí. Ideologický spor o uspořádání společnosti je zamaskován jako spor o spravedlnost, a to i u dětí, u nichž o politické výchově jinak ještě nemůže být ani řeč. Bystřejší, citlivější a inteligentnější Bedřich, se zájmem poznávající svět, dokáže rozpoznat, na kterou stranu se, i když intuitivně, přidat. Naopak jeho mladší bratr je více po otci, zajímá ho (dosud?) jen vlastní pohodlí a prospěch. Právě starost o vlastní zájmy, především kariérní profit, přivedla inženýra Racka k vyhocení pasivity, na stranu kontrarevoluce a posléze i zrady

národních zájmů. Není pochyb o tom, že Rackův příběh má kopírovat komunistickou interpretaci politického vývoje demokratických stran.

Definitivní rozdělení rodiny podle politického klíče je i pointou knihy a v podstatě happy-endem. Kniha tak více než jiné tituly, které tento motiv také obsahují,⁸⁵ instruuje čtenáře, aby hodnotil příbuzenské vztahy podle ryze politického klíče. *Rodný hlas* vede čtenáře k nesmiřitelnému nepřátelství mezi třídami, které je vyšším principem než jakákoli jiná hodnota ve veřejném i soukromém životě (který pravidlům zideologizovaného veřejného sektoru zcela podléhá). Vypravěč, který je podobně jako ve většině jiných děl vševědoucím socialistou, není rozhodně politicky indiferentní, naopak, má jasný cíl. V tomto případě je mimořádně brutální, protože ve jménu komunistické ideologie oslavuje rozbití společného soužití. Jedinou formulovanou omluvou (rodina je jinak v socialistickém žebříčku hodnot na předních místech) je deklarovaná nefunkčnost vztahu, na kterém se manželství zakládá. Může za ni morální profil a politické postoje inženýra Racka, jeho přátel a matky.

Pokrytectví proklamací socialistické literatury o významu tradic odhalil už Vladimír Macura a jako příklad při tom použil text Vaška Káni.⁸⁶ Benešův ideologický řez rodinou odhaluje pokrytectví více než jiné příklady. Toto odhalení můžu uzavřít lakonickou citací z dalšího díla, výrobního románu *Luisiana se probouzí* K.F. Sedláčka. Dialog Marie (z rodiny reakcionáře) a stranického obětavce Dobiáše režimní hierarchii hodnot ukazuje více než jasně:

„Nemám domov,“ vzdychla. „Po včerejšku nemám domov.“

„Co otec?“ řekl váhavě.

„Otčím.“

„Matka?“

„Macecha. Nikdy se už nevrátím. Co mě k nim vázalo, lehce prasklo, když jsem poznala tebe. Chtěla bych žít tvůj život. Závidím

⁸⁵ Například Kupkovy *Rušné dny* nebo Březovského *Lidé v květnu*.

⁸⁶ *Šťastný věk*. Praha, Pražská imaginace 1992, s. 36.

*ti a začínám tobě a vám všem rozumět. Pro něco žít, něčemu tak věřit, dát tomu ruce, dny, každou myšlenku.*⁸⁷

III.g *Jako vlci* – denunziace třídního nepřítele

Soudobá kritika si pochvalovala, že se romanopiscům daří životně a diferenciovaně vykreslit třídního nepřítele. V mnoha případech stála tato pochvala v blízkosti stesků na neživotného, tezovitého a zjednodušeného kladného hrdinu, především stranického funkcionáře.⁸⁸ V pomyslném společném prostoru literárních děl 50. let se objevuje celá řada odpudivě vylíčených nepřítelů a zrádců. Ilustrují tezi o zostřování třídního boje, založené na myšlence, že nepřátelské síly, v táboře socialistických zemí poražené, se připravují na opětovný zvrát politických poměrů. V celém souhrnu politických odpůrců komunismu lze vysledovat dvě základní skupiny. První skupinu vytvářejí podnikatelé a politici, především ze zahraničí. Mezi nimi se dokonce vyskytují pokračovatele fašistických myšlenek. Souhrnně řečeno se jedná o nebezpečné, bezskrupulózní osoby, vystupující v mírném přítmí utajení, se zřejmou touhou po světovládě, kterou opírají o zhoubné ideologie starého světa. Druhou, početněji zastoupenou skupinou jsou domácí reakcionáři, sabotéři, špioni, vycvičení v zahraničí k rozvracení republiky, a politicky dezorientovaní pěšáci domácí opozice.

Druhá skupina je nesmírně zajímavá pro způsob, jakým je zobrazena. Lze celou řadou citací doložit, že mírně démonicky líčení zločinci nadnárodního formátu jsou vnímáni jako skupina mocných. Druhá skupina je naopak viděna prizmatem denního chleba sabotáží, tedy drobných činů, okolo nichž se nezadržitelně utahuje smyčka odhalení. Návodné je, že toto odhalení není často prací policie, ale prosté občanské uvědomělosti, pohotovému uvažování o svém okolí a trochy kádrové

⁸⁷ Sedláček, K. F.: *Luisiana se probouzí*. Praha, Československý spisovatel, 1953 [3.vydání], s. 400.

⁸⁸ Petrmichl, J.: *Patnáct let české literatury 1945 – 1960*. Praha, Československý spisovatel 1961 [2. vydání].

Hájek, J.: *Literatura a život. Studie o současné próze*. Československý spisovatel, Praha, 1955.

důslednosti. V protikladu ke skupině mocných jsou tito lidé malí a odporní. Jejich ubohost, nedůstojnost je demonstrována pomocí zoomorfního zobrazení. Třídní nepřátelé mají liščí a kolčaví obličej jako v románu *Rodný hlas*: „...přisvědčil Brotánek a roztáhl svůj úzký kolčaví obličej jak mohl nejšíře do líbezného úsměvu.“⁸⁹

Třídního nepřítele nedehumanizuje jen zoologický popis zevnějšku, ale i významově silně zatížené používání plurálu a specifických sloves: „Komunisté museli odrážet demagogické výpady. Korcové obcházel hloučky. Kratoškové vylézali ze svých bud a vychytrale hledaných zátiší, kulačtí synkové okázale stavěli na odív své křiklounství...“⁹⁰ V Kupkově románu *Rušné dny* zahraniční rozhlas vyje, nikoli vysílá.⁹¹ A obdivovatelé, obklopující zkaženou měštku Irenu Cygánovou jsou líčení jako *okvětí* jejího těla, vystaveného na koupacím plášti.⁹² V Marešově *Prvním praporu* jsou nekomunisté přímo označeni za vši ve vlastním kožichu.⁹³

Dehumanizované postavy z nepřátelského tábora jednají často z důvodů vlastní slabosti, omezenosti a ziskuchtivosti. Na začátku mytologického nového věku socialistické společnosti stojí vítězně vybojovaná druhá světová válka, proto bývá slabost často spojena s kolaborací a zbabělostí v jejím průběhu. Postavy hrozivých mocných využívají slabochů z řad domácí buržoazie a vydíráním nebo pohrůzkami je přimějí ke spolupráci. Mají častý sklon k sebepřeceňování a samolibosti. Jeden příklad nalzáme v Kupkových *Rušných dnech*: „*Andráš je opojen velkolepostí tohoto tahu a ve svém uspokojení si přisvojuje více zásluh na tomto poškození hospodářství země, než ve skutečnosti má. Je ochoten věřit, že všechno je jeho dílem, a zapomíná, že také není lehké jeho práci krýt.*“⁹⁴ Gustav Nožič, reakcionářský důstojník, velící prvnímu československému praporu v SSSR v Marešově románu *První prapor*, zase během letu vidí lidi na zemském povrchu jako barevné mravence a z titulu panské síly jimi pohrdá.⁹⁵

⁸⁹ Beneš, K. J.: *Rodný hlas*. Praha, Československý spisovatel 1953, s. 177.

⁹⁰ Kupka, J.: *Rušné dny*. Praha, Mladá fronta 1955, s. 267.

⁹¹ Tamtéž, s. 462.

⁹² Tamtéž, s. 322.

⁹³ Mareš, J.: *První prapor*. Praha, Naše vojsko 1955, s. 432.

⁹⁴ Kupka, J.: *Rušné dny*. Praha, Mladá fronta 1955, s. 284.

⁹⁵ Mareš, J.: *První prapor*. Praha, Naše vojsko 1955, s. 645.

Pod tlakem pevného řádu komunistické diktatury se třídní nepřátelé v románech budovatelského období projevují zbaběle, jejich chování je zrádně namířeno proti skupině, která je do té doby obklopovala, nebo ideologicky zaštiťovala. Z mnoha příkladů vybírám reakci inženýra Rosmuse na Únor 1948, který je jinak v Řezáčově Bitvě popsán jako začátek veselého jara a plného života:

„Tu Rosmus vybuchl. A jeho hněv nepatřil kupodivu mužům na tribuně, ani zástupům, které je obklopovaly. Vytáhl z kapsy zaťaté pěsti a zahrozil jimi nad hlavou.

Podepsal! vykřikl. Ten zbabělec! Ten prokletý zbabělec! Patřilo by ho odstřelit!

Tik zacukal tváří inženýrky Rosmusové.“⁹⁶

Reakce manželů Rosmusových je součástí širšího popisu zmateného úprku reakcionářů, vyděšených komunistickým pučem.⁹⁷ Funkcionář Bagár, pro něhož je Únor pochopitelně vítězstvím, komentuje situaci slovy, která dokumentují mj. i sblížení vypravěčské perspektivy s perspektivou následovníhodné postavy: „*A taková byla celá společnost, k níž se přidali. Každý z nich dbal především na sebe. Jako vlci. Nebudou-li mít jinou kořist, požerou se sami mezi sebou.*“⁹⁸

Ve vyhoceném závěru Březovského Lidí v květnu se konfrontují lidské charakteristiky a zrůdné postavy definitivně přetavené v objekty bez lidských atributů. „*Smrt a nenávisť táhly k srdci země, železní kostlivci se zkrvavenými pařáty, smrtíáci, hyeny chlemstající krev a s nimi hejna supů prskající železo a oheň.*“⁹⁹ Popis wehrmachtu zde navíc stojí v bezprostředním protikladu okouzlení Rudou armádou: „*...drali se k srdci Čech jiní lidé, takoví, jaké dosud nepoznala tato zem.*

⁹⁶ *Bitva*. Praha, Československý spisovatel 1972 [5. vydání], s. 455.

⁹⁷ Tento popis mimo jiné obsahuje krátkou zmínku o zastřelení strážmistra Janoucha při pokusu o nelegální přechod hranic. Argumentace, která by podpořila důvod, kvůli kterému nemohl Janouch přejít hranice legálně, a proč byl zavražděn, pochopitelně chybí. *Bitva*. Praha, Československý spisovatel 1972 [5. vydání], s. 456.

⁹⁸ Tamtéž, s. 457.

⁹⁹ *Lidé v květnu*. Praha, Československý spisovatel 1954, s. 203.

Hrdí a skromní, mužní i dětsky hraví, milující život a pohrdající smrtí, smích na rtech a dojetí v očích, hořící nenávistí a láskou zároveň. ¹⁰⁰

Charakterizace třídního nepřítele je silně dehumanizující, a to jak v případě mocných (imperialistů), tak i v případě odporných, ale ubohých domácích příslušníků odepsané společenské třídy. V prvním případě se jedná o pokus o abstraktivizující líčení samotného Zla, které není lidské. V druhém naopak je zlo čistě lidské, jedná se o nositele lidských chyb a slabostí, dezorientované a v zásadě izolované případy. V případě mocných vydává česká socialistickorealisticá literatura alarmující výzvu o celosvětovém nebezpečí. V druhém případě pouze nabádá k občanské ostražitosti a kádrování, neboť bitva už je až na recidivy vybojovaná. Převýchova je rovněž možná pouze v druhém případě – ideologická hranice je ale špatně prostupná, a tak příkladů nápravy není mnoho. Názorové posuny se dají předpokládat pouze u středových postav románů, tedy nerozhodné části názorového spektra. (U těchto postav se ve skutečnosti nejedná o změnu názoru, ale o zobrazení procesu uvědomění, dozrání osobnosti.) Režimní autoři slibují sladkou utopii výměnou za neutuchající ideologickou ostražitost občanů a nesmiřitelné držení ideologické hranice. „Přísný“ přístup je podle nich dobrou metodou výchovy.

Zájmy třídních nepřátel stály i za činy zrádců, kteří se vloudili do řad KSČ. Takoví záškodníci se objevují pouze v románech o pounorovém vývoji. Posun od reakčních živlů vně strany k nepříteli uvnitř komunistických struktur dobře ilustrují romány *Luisiana se probouzí* a *Rušné dny*, které ve stejném světonázorovém i literárním modu (budovatelském, výrobním románě) realizovaly odlišnou politickou zakázku. První dílo ukazuje poválečné vypořádání se s fašismem a buržoazií, ospravedlňuje například obcházení legitimně zvolených orgánů státní správy obsazených nekomunistickými úředníky. Vykládá poválečný vývoj jako nevyhnutelné spění k jediné pozitivní možnosti – diktatuře proletariátu. Druhý román se odehrává už za vlády jedné strany a reflektuje výtky vůči chodu režimu (frázovitá

¹⁰⁰ Tamtéž.

agitace, nízká budovatelská morálka ve znárodněných podnicích, státnost byrokratického aparátu) a usiluje o legalizaci velkých stranických procesů (především ten s Rudolfem Slánským), které podle dobového výkladu odhalily nepřítele ve vlastních řadách.¹⁰¹ Selhání lidského faktoru a problémy, které přinesl chod národního hospodářství, jsou vždy optimisticky viděny jako dílčí problémy, na kterých se osvědčuje zdravé jádro strany, lidské i ideové. Nemůžou být systémovou vadou, symptomem fungování celku – už proto, že se za nimi skrývají nepraví komunisté, např. lidé, kteří využili stranickou legitimaci k zakrytí své předchozí (např. válečné) činnosti.

III.h *Dva světy – okcidentalistický obraz Západu*

Způsoby zobrazování třídního nepřítele z imperialistických řad nám připomínají, že totalitní socialistická kultura vytvářela svéráznou verzi evropského okcidentalismu. Okcidentalismus je stereotypní „esencialistické“ vnímání Západu. Pojem vznikl s odkazem na orientalismus, tedy kulturně a koloniálně zatížené kliše, obsažený v západním diskurzu o Východu. Do českého prostoru ho nejpřesněji uvádí překlad stejnojmenné knihy Iana Buruma a Avishaie Margalita.¹⁰² Zatímco Východ je charakterizován instinktem, vírou a poezií, Západ bývá viděn jako prostor racia, poznání a vědy. Koncepty Západu a Východu jsou přitom geograficky nestálé, jejich hranice nevede nutně po evropských hranicích, ani po hranici euramerické civilizace a tzv. Třetího světa. V případě komunistického Východního bloku byla hranice dočasně nastavena Železnou oponou – napříč Evropou. A zdá se, že protizápadní tažení bylo tím silnější, čím spíše potřebovalo absolutizovat výsledky kulturně-politické debaty Východ nebo Západ?, která před rokem 1948 přinesla ještě

¹⁰¹ Posun v pojetí nepřítele před Únorem a po něm lze zaznamenat i v dalších textech. Exemplární příklad z díla Pavla Bojara uvádějí i *Dějiny české literatury 1945 – 1989, II. 1948 – 1958*, Ústav pro českou literaturu AV, <http://www.ucl.cas.cz/DCL48-58.pdf>, s. 151, přístup dne 1.12. 2005.

¹⁰² Buruma, I., Margalit, A.: *Okcidentalismus. Západ očima nepřátel*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.

v ovzduší možnosti svobodné volby jednoznačně kvalitativní, nikoli geograficky orientovaná rozhodnutí.¹⁰³

Ve spojení s totalitárními režimy a politickou nebo náboženskou extremizací hrozí okcidentalismus přerůstat v sociopatologický jev, jehož současným, nechvalně známým projevem je terorismus. Kulturní stereotypy se v totalitárním pojetí (český komunismus nevyjímaje) „absolutizují za účelem degradace a dehumanizace protějšku – Západ není „racionální“, ale „bezduchý“ (případně „bezbožný“), Východ [v zaujatém orientalistickém pohledu – pozn. P.S.] není „duchovní“, ale „iracionální...“¹⁰⁴ O extrémním vyhocení dvoupólového vidění světa v socialistickém realismu nemůže být pochyb po přečtení těchto řádků, které popisují hranici sovětské a americké zóny v roce 1945:

„Dva světy.

Na jedné straně úplná svoboda, radost, smích a nová přátelství mezi osvobozenými a osvoboditeli. Na druhé straně žvýkáci guma, podnapilí žoldnéři v jeepech, zatáté pěsti našich lidí a pochybné kouzlo čokolády.

Mezi tím neširoký pás země nikoho.

Na sovětské straně jen pole, ale harmonika a louček lidí na zemi, v příkopě. Na druhé straně město, vrískavý jazz – ale nikdo kolem z našich.

*Pusto.*¹⁰⁵

Nenávist k západní civilizaci je jevem, který se v dějinách lidstva opakovaně vrací. Odlidšťující obraz Západu, produkovaný socialistickou kulturou má s jinými

¹⁰³ Geograficko-ideologické stanovisko ovšem zaujal Zdeněk Nejedlý. Jeho nesmířlivé, dualistické vidění světa, typické pro socialistický realismus, dobře shrnuje Radko Pytlík: „...ne Západ, ale Východ, ne umění individualistické, ale kolektivistické, [...], ne tvorba modernistická, dekadentní, ale zdravý realismus, čerpající z klasiků, ne pesimistická analytičnost, ale optimisticky jasný a srozumitelný výraz. Nejedlého formulace vycházejí svou antipozicí z ostrého střetnutí obou kultur a nedávají možnost zpřesňování a vyjasňování pojmů.“ Pytlík, R.: Historismus v Řezáčově Nástupu. K otázce poválečného literárního vývoje. *Česká literatura* 20, č. 2 (1972), s. 133.

¹⁰⁴ Hála, M.: Střet generalizací. Předmluva. In *Okcidentalismus. Západ očima nepřátel*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 16.

¹⁰⁵ Sedláček, K. F.: *Luisiana se probouzí*. Praha, Československý spisovatel 1953 [3.vydání], s. 388.

okcidentalistickými vlnami společného až překvapivě mnoho. Západ je definován pomocí kapitalistického modernismu, je častěji spojován s městem. Pokrok Západu ve jménu racionality je necitelný, oduševnělí oponenti z Východu proti výrobní mašinerii staví svou víru ve vlastní cíle a maximální odevzdání se ve prospěch boje. (A tato charakteristika se vztahuje na německý odpor k francouzskému osvícenství jako chytrosti bez moudrosti, na japonské bojovníky proti „westernizaci“ stejně jako antiamerickým islamistům – pro všechny je Západ dekadentní a bez vůdčích idejí.) Západ je v očích zaujatého Východu prostor vymezený především kulturně a mentálně. Západ v budovatelském románu můžeme chápat jako literární prostor, který zahrnuje euroamerický demokratický svět (kde dominuje, ale pochopitelně nezahrnuje vůdčí „pokrokové“ dělnické síly) a východní blok a jiné země v revolučním boji (kde je Západ poražen novým společenským uspořádáním).

Obraz Západu v české socialistické literatuře sice podléhal autorským modifikacím a byl různě vyhrocený, ale socialistická ideologie se o něj implicitně opírala jako o svůj stabilně (jednotně) vytvářený základ politického uvědomění, morálky i estetiky. Nová společnost vystupuje, aby porazila starou, přežilou. Opírá se při tom o svou vitalitu. Lidé Západu se vyznačují naprostým nedostatkem opravdového citu a lidské vřelosti. Jsou ovládáni peněžními zájmy, mocenskými manipulacemi, politickou praxí mocenského boje nebo naprostou nevědí rozpoznávat (sociální) spravedlnost. Západ je plný lidí abstrakce, kteří pracují s čísly, akcemi a mocenskými slovy (interpretacemi). Typickými zástupci jsou advokáti, politici, vedoucí podniků a jiní pracovníci v důležitém postavení v ekonomickém sektoru. Slovo burzián je dodnes přímo konotováno totalitními významy, podobně jako uhlobaron. Jde tedy vždy o pozice, které nemají přímý styk s výrobou, pouze obchodují s hotovými komoditami. Romány zobrazením těchto postav napadají povolání, která měla v předcházejících režimech vysoký společenský status a vyžadovala vzdělání. Rází implicitně tezi, že tyto lidé Západu mají silně vyvinutou

*instrumentální diskurzivní racionalitu, ale naprosto jim chybí hodnotová racionalita (tzn. ideje a ideologie) a nediskurzivní myšlení – tedy duše.*¹⁰⁶

Specifickým případem interpretativních manipulátorů jsou příslušníci náboženských organizací, prezentující zákeřnou dvojznačnost buržoazního slova, které pod rádobou metafyzickým povrchem skrývá nečisté utilitární zájmy, např. politického druhu. Tato dvojznačnost je vůbec vlastností, kterou se starý a nový svět odlišují. Diktatura proletariátu se v literatuře vyznačuje jednoznačností, činnost poctivých straníků v sobě neskrývá žádné postranní úmysly, jejich city jsou vždy upřímné a neskrývané, slova jasná, bez možnosti vyložit si je v různých situacích jinak.

Lidé Západu nejsou schopni opravdové lásky, v jejich rodinách převládají mocenské vztahy. Z mnoha příkladů můžeme vybrat ty, které se zaměřují na muže ovládané ženami. Pod pantoflem je například *sladké medvídě inženýr Jarolím* z povídky z Aškenazyho knihy *Vysoká politika*.¹⁰⁷ V Sedláčkově románu *Luisiana se probouzí* je tento typ také zastoupen, a sice v postavě podnikového reakcionáře Nováčka, který zastupuje krajní ideologický pól, jak o něm píšu výše. Jeho žena Karla ho využívá a pohrdá jím. Snaží se s jeho pomocí proniknout do vyšších mocenských vrstev imperialistického Západu, mezi mocné. Odhalení Karlina poměru s národním správcem Koliandrem, ke kterému dojde v luxusním apartmá Grandhotelu Pupp, dovršuje Nováčkovu zkázu, započatou na podnikové brigádě. V románu K.J. Beneše *Rodný hlas* zase poznáváme (v šesté kapitole, ale i jinde) dominantní matku inženýra Racka, tchýni kladné hrdinky. Ve výčtu lidí bez citu bychom mohli pokračovat, zmiňme snad ještě *Nástup* a především *Bitvu* od Václava Řezáče, kde se tento model nefunkčního buržoazního vztahu rovněž vyskytuje. Rosmusovi pořádají nákladné večírky plné vychytrale zařízených rozmařilostí

¹⁰⁶ Souvislost s ruskou slavjanofílskou tradicí a dalšími okcidentalistickými proudy odhalují Buruma a Margalit. Viz *Okcidentalismus. Západ očima nepřátel*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, kapitola Mysl Západu, s. 96 – 121.

¹⁰⁷ Aškenazy, L.: *Vysoká politika*. Praha, Československý spisovatel 1953.

nikoliv proto, aby se pobavili se svými přáteli (žádné striktně vzato nemají), ale aby profitovali z konexí a úplatků, které jako majetní hostitelé nabízejí.¹⁰⁸

Cít je nahrazen delikátností a zjemnělostí, kterou romány, stavějící se plnou svou autoritou za tvrdou dělnickou práci, která špiní, nesnáší snad ze všeho nejvíce. Už při srovnání jmen Karlička a Anuš je zřejmé, která z žen umí „vzít za práci“ a svým podílem na výstavbě socialismu se stát kladnou figurou. Slizkou delikátnost vyjádřil L. Aškenazy ve Vysoké politice slovy „z jistých důvodů, v jisté společnosti“¹⁰⁹ a postavil ji tak proti jasnému, bojovnému slovu pracujících straníků. Souhrným výčtem zkažených vlastností, kterými se socialistický-realismus snažil konotovat buržoazii, se může pochlubit román *Rušné dny*.¹¹⁰ Záporné postavy ale úplně nejčastěji vidíme vyvázané z jejich rodinného kruhu – při obchodních nebo zpravodajských jednáních, na úřadě nebo v osamoceně stojících honosných domech. V nich se, zpravidla se sklenkou alkoholu v ruce, setkávají postavy, které se přikradly za šera, aby nebyl veřejně vyražena jejich dvojlomnost. Sídlo, kde se kují pikle, je určitým žánrovým znakem budovatelského románu a sblízuje socialistický realismus se schématy lidové četby. Zároveň však jde o další z okcidentalistických charakteristik: Západ nejen že je bez opravdového citu, ale také bez komunikace, nezapadá do přirozeně utvářených společenských vztahů.

¹⁰⁸ Řezáč, V.: *Bitva*. Praha, Československý spisovatel 1972 [5. vydání], s. 287-290.

¹⁰⁹ Aškenazy, L.: *Vysoká politika*. Praha, Československý spisovatel 1953, s. 100.

¹¹⁰ Kupka, J. S.: *Rušné dny*. Praha, Mladá fronta 1955, s. 325. Výčet je dlouhý, proto ho uvádím pouze v poznámce: „...byla to směs mnoha vlastností: cyničnosti, která chrání člověka před citovými zmatky a zbavuje ho současně povinnosti dbát citů druhých lidí; vychytralosti při existenčním zabezpečování, obratně maskované ideálními pohnutkami; schopnosti okouzlovat příslušníky druhého pohlaví; umění přizpůsobit se sezonním zálibám, dostihům, tanci, surrealismu, freudismu, prostě všemu; jakýchkoliv vlastností, třeba i nadutosti, krutosti, sprostáctví, pokud jsou mistrovskou ukázkou svého druhu a pokud se ve společenském kroužku u druhého člověka nevyskytují.“ V protikladu k této dvojnásobně rafinovanosti a necitelnosti staví Kupka tělesnost a lačnou žádostivost jako svárlivý protipól buržoazní povahy.

Tento výčet nelze doplnit explicitním seznamem kladných vlastností, autorům to zřejmě připadalo už přeci jen příliš moralistní. V plakátové tvorbě se ale i takové seznamy najdou – alespoň ve formě pobídky. Výčet *Mravních zásad budovatelů komunismu*, čerpající z programu KSSS uvádí plakát z výstavy *Moc obrazů – obrazy moci*: „Oddanost socialistické vlasti, svědomitá práce, vysoké vědomí společenské povinnosti, péče o zachování a rozmnožení společenských hodnot, soudružská vzájemná pomoc, humánní vztahy, poctivost, mravní čistota v osobním i veřejném životě, úcta k rodině, péče o děti, nesmiřitelnost k nespravedlnosti, kariérismu a hrabivosti, bratrství všech národů SSSR, nesmiřitelnost k rasové nenávisti, nesmiřitelnost k nepřátelům komunismu, bratrská solidarita socialistického lidu.“ Autoři výstavy: skupina Tře-Bo-Zel.

Zbabělost, přízemnost a utilitárnost zájmů, jakou vykazují figury třídního nepřítele, jsem doložil v předchozí podkapitole III.g *Jako vlci* – denunciaci třídního nepřítele. Zbývá dodat, že i v tomto případě můžeme najít okcidentalistickou souvislost. Liberalismus a demokracie totiž v dílech protizápadně orientovaných autorů přerůstají v *komfortismus*. Diskusní podstata demokracie a volné soutěže podle nich vede k starosti o všednost, namísto pěstování heroických činů, suplujících kolektivní hrdinství a slávu. Hrdiny vedou ideologické zájmy až k sebeobětování, třídního nepřítele peněžní realita k přízemnosti a zakrnění.¹¹¹ Podobně jako v jiných případech okcidentalismu ve světových dějinách fungoval i po válce zrádný model liberální demokracie z nedávné minulosti – první republika.¹¹²

Okcidentalismus je jednou z ideologicky zneužitelných, ale logických reakcí na vývoj moderní západní společnosti. Shodné prvky najdeme u totalitárního socialismu československého druhu stejně jako u fašismu, ruského odmítání západní kultury nebo islámského fundamentalismu, ačkoliv je třeba je jinak ostře diferenciovat. Zajímavá je především shoda v konfrontaci zdravé a vitální nastupující kultury s necitlivou, zaprodanou a zkaženou kulturou starou. Všechny zmíněné směry redukuje komplikovanou realitu a zjednodušují nastolenou situaci. V této situaci se uplatňuje jazyk jako nástroj, který je pro moc vhodný tím, že skrývá realitu v postupném procesu, jehož počátky je složité hledat a část společnosti (čtenářstva) na něj nemusí reagovat dostatečně citlivě. Pro komunistický okcidentalismus platí, jako je tomu i v jiných případech, že v aspektech, ve kterých nová doktrína přetvořila stávající myšlenková schémata, byl její dopad na společnost výraznější, než při

¹¹¹ Viz. Buruma, I., Margalit, A.: *Okcidentalismus. Západ očima nepřátel*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005. Autoři se komunistické totalitě věnují minimálně, pouze se o ní zmiňují ve výčtech, ale příslušná kapitola se jmenuje velmi příznačně i pro téma této diplomové práce: *Hrdinové a obchodníci*: s. 69 – 95.

¹¹² O českém poválečném odsudku liberalismu píše Milan Drápala v úvodní studii k antologii nesocialistické publicistiky *Na ztracené vartě Západu*. Praha, Prostor 2000, s. 20. „*Katalog hříchu liberalismu byl široký a stačil k věčnému zatracení. Liberálními idejím a jejich nositelům byla přičítána zodpovědnost za všemožná zla: za úpadek moderní společnosti, relativizaci či perverzi hodnot, zrod a úspěchy fašismu, sociální nespravedlnost a vykořisťování, zničení autentických sociálních vazeb, odcizení či degradaci člověka a pokřivení jeho charakteru, sociálně patologické procesy (korupci, kriminalitu, prostituci), a také za dvě největší traumata první republiky – hospodářskou krizi a „Mnichov“ s následnou ztrátou národní samostatnosti.*“

pokusech o zformulování schémat nových. Literatura se na tomto „spoluvytváření skutečnosti“ podílela více než jiné obory, protože má schopnost vytvářet sugestivní fikční světy a vydávat je bez technologicky složitých manipulací za „realitu“ aktuálního světa.

IV. Závěr

Pokoušel jsem se nabízet dílčí závěry průběžně. V závěrečné kapitole bych rád podtrhnul jejich vzájemnou souvislost.

Literatura má v padesátých letech v socialistickorealistickém pojetí stejné cíle jako státní moc, romány jsou nástrojem moci (její řečí). Předcházejí skutečnost jako její koncept, fiktivní model sociálního projektu. Postavy v takovém typu díla jsou koncepty politických osob (osob existujících jen navenek, ve společensko-politické aktivitě). Mají zásadní podíl na čtenářské recepci předkládaného fiktivního společenského modelu a jsou podstatnou příčinou jejího častého nezdaru – narozdíl od syžetu, který úspěšně mísí různé žánry a zobrazuje převratné soudobé děje. Model společnosti je vystavěn na typizovaných figurách, historických dějích a prostředích. Postavy jsou fyzicky i společensky velmi činné. Téměř vše je v budovatelské literatuře zástupným prvkem s věcnou souvislostí v celku, postavy jsou třídními reprezentanty. Při charakterizování proto převládá kategorizace, řadící postavy do příslušných tříd a skupin.

Ideologická zátěž textu se v kategorii postavy projevuje tak, že figura je v každý moment svého výskytu v textu plněna žadáním významem, je zjednoznačňována. Týká se to jména, popisu zevnějšku, reflexe vztahů k ostatním postavám, skladbou vlastností, kterými je postava vybavena, a přirozeně činů. Významově zatížené jsou i prostředí a situace, ve kterých se postavy vyskytují: Funkcionáři a vůdčí komunisté mají přehled nad krajinou a děním. Karetní hra, obchodní jednání a spiklenecké schůzky s formálními přáteli v osaměle stojících drahých vilách zase definují postavy třídních nepřátel.

Neharmonická skutečnost budovatelských románů se skládá ze sabotáží, odhalování nepřátel ve vlastních řadách, vražd a překonávání mimořádných ekonomických a organizačních problémů celonárodního dosahu. Přesto je zvláštním příslibem harmonické budoucnosti – příliš harmonické na to, aby v ní ještě existovaly dynamické příběhy jako z dob přestavby společenského řádu.

Socialistickorealistické romány budovatelského období obsahují kontrasty všeho druhu. Dobro se sváří se zlem – mezi nimi neexistuje střední cesta. Konce socialistickorealistických románů jsou téměř vždy šťastné, velmi často ale obsahují varování v podobě rafinovaného imperialistického kryptofašisty, který spravedlnosti unikl. Svět je podle režimní literatury padesátých let místem, kde zlo – ještě, zatím – existuje. Pojmy zla a dobra se překrývají s pojmy minulosti a budoucnosti. A budoucnost je jediným řešením, logický dějinný vývoj nemůže jít jinak. Na cestě k budoucnosti se každá postava profiluje, žádná nemůže zůstat stát uprostřed, protože současnost je jen přechodný stav.

Cit se dialekticky sváří s rozumem a jejich syntéza se nalézá uvnitř nového komunistického člověka. Postavami bez citu jsou chladně kalkulující imperialisté – jejich charakterizace nese známky evropské verze okcidentalismu. Hranice odmítaného Západu, sféry chladné, mechanizované racionality se zvrácenými hodnotami, v socialistické próze kopírují Železnou oponu. Postavy, které se ve světě orientují pouze pomocí citu, také primárně nemůžou být kladnými figurami – mají však větší naději na přerod v přínosné členy společnosti. Rozum funguje jako nadstavba citu (sociálního cítění, citu pro spravedlnost atp.). Postavy, zorientované podle citu mají naději na to, že projdou procesem společensko-politického uvědomění. Z necitlivých lidí správní komunisté nikdy nebudou, říká nám socialistickorealistický román. Komunistovy kroky by měl vést rozum a zodpovědná vážnost, odpovídající soudobým společenským úkolům – bez lásky k práci, straně a bez nenávisti k třídnímu nepříteli však není správný komunista kompletní.

Všechny postavy, ať už jsou individualizovány jakkoli, se musí profilovat na základních opozicích citu a rozumu, dobra a zla, minulosti a budoucnosti. Podle svojí profilace jsou zařazeny do společenské sítě a vybaveny odpovídajícími sociálními kontakty. Vůči sobě jsou logicky vymezeny vypravěčskými alterocharakterizacemi a implicitní charakterizací. Naprosto schází autocharakterizace postav – reflexe sebe sama byla považována za přežitek buržoazní literatury a objevovala se v režimní literatuře znovu až na sklonku padesátých let. Komunista, vystavený pochybnostem, reflektující svoje vztahy k ideologii, je postavou z české kultury let šedesátých.

Problém schematismu spočívá v pojetí personalizace, vytváření zvláštního hypertrofického lidského typu – nového hrdiny, funkcionáře. Soudobá kritika ale spíše diskutovala více či méně zdařilou individualizaci, založenou na předem daných schématech sociální sítě. Charakterizační postup socialistickorealistickeho románu vedl ke zdatné snaze o „lidový svéráz“. Romány se hemží postavami, které nervózně krouží knoflíky, nacpávají stále vyhasínající fajfku nebo si přihlazují sukni na kolenou – to jsou emblémy, suplující rozsáhlejší individualizaci. Nejmarkantnější je to v případech, kdy se autoři pokoušejí o specifický budovatelský „humor“ – kromě ostré satiry a karikatury totiž literatuře pod ideologickou nadvládou není vtíp vlastní. Zdá se mi zvláště důležité rozlišovat, které romány více nebo méně zdařile provádějí individualizaci ideologického schématu a které obsahují autorskou koncepci schéma přesahující. V druhém případě se ocitáme za hranicemi socialistického realismu. Nemusí jít vždy o vědomý autorský akt odporu proti ideologickému diktátu: *Válkou narušení*, román Vaška Káni je zajímavý především pro určité zahlcení fakty, která způsobuje, že kýčovitě, didaktické a moralistní schéma se místy vytrácí a je nahrazeno autentickými daty, která nejsou ve službě žádaného hodnocení (tzn. první republika byla špatná, nesociální a zkažená). Kniha je přijatelná v momentech, kdy se svému autorovi vymyká z kontroly. Komika nebo imaginace se do ideologických mantinelů také nevejdou.

Ať už sledujeme děj románu kvůli tomu, abychom uvěřili, že takoví obětaví komunisté žijí, nebo všechny figury proto, abychom pochopili, že správné je to, co nám vypravěč předkládá v ději jako správné, vždy narazíme na výsadní postavení kategorie postavy. Události se sami od sebe nedějí. Pokud jsou jejich činitelé neuvěřitelní, zůstávají události také do značné míry neuvěřitelné. „Neuvěřitelný“ socialistický realismus padesátých let se vyznačuje silnou syntetickou dimenzí. Reference k aktuálnímu světu je slabá a postavy jsou bez silnějších vztahů s tradicí svobodné tvůrčí literatury. Korespondují jen vzájemně, uvnitř díla. Komplexní sociální sítě románů vytvořené podle jednotlivého vzoru vytvářejí silné vazby mezi texty uvnitř žánru. Vznikají skupiny třídních nepřátel, hrdinů práce, žen spolubojovnic a nerozhodných odborných pracovníků. Postavy jsou exponenty

uzavřené dostředivé struktury literárního budování – těžko nacházejí obdobu nejen
co do svého ideologického zatížení, ale i svých literárních dispozic.

V. Prameny a literatura

Socialistickorealistická próza

- Aškenazy, L.: *Vysoká politika*. Praha, Československý spisovatel 1953.
- Beneš, K. J.: *Rodný hlas*. Praha, Československý spisovatel 1953.
- Březovský, B.: *Lidé v květnu*. Praha, Československý spisovatel 1954.
- Káňa, V.: *Válkou narušení*. Praha, Práce 1951.
- Kupka, J. S.: *Rušné dny*. Praha, Mladá fronta 1955.
- Mareš, J.: *První prapor*. Praha, Naše vojsko 1955.
- Otčenášek, J.: *Plným krokem*. Praha, Československý spisovatel 1953 [2. vydání].
- Řezáč, V.: *Nástup*. Praha, Československý spisovatel 1981 [14. vydání].
- Řezáč, V.: *Bitva*. Praha, Československý spisovatel 1972 [5. vydání].
- Sedláček, K. F.: *Luisiana se probouzí*. Praha, Československý spisovatel 1953 [3. vydání].
- Zápotocký, A.: *Vstanou noví bojovníci*. Praha, Svoboda 1971 [Souhrnné 1. vydání].

Sekundární literatura

- Beardsley, Monroe C.: Aesthetic Intentions and Fictive Illocutions. In *What is literature*, 1978, s. 161 – 177.
- Bugge, P.: Václav Černý aneb Západ a Východ In *Václav Černý – život a dílo*. Praha, Ústav pro českou literaturu Akademie věd ČR 1996, s. 130 – 148.
- Buriánek, F.: *Současná česká literatura*. Praha, Orbis 1960.
- Buriánek, F.: *Odkaz Klementa Gottwalda naší literatuře*. Praha, Československý spisovatel 1954.
- Buriánek, F.: *O problémech současné české prózy*. Praha, Svaz československých spisovatelů 1956.

Buruma, I., Margalit, A.: *Ocidentalismus. Západ očima nepřátel*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.

Drápala, M.: *Na ztracené vartě Západu. Antologie české nesocialistické publicistiky*. Praha, Prostor 2000.

Drozda, M., Petrmichl, J., Schulz, M.: *Pro a proti. Kritická ročenka 1961*. Praha, Československý spisovatel 1962.

Fischerová, S.: Co je člověk aneb Fantazie je síla. *Souvislosti* XV, č. 2 (2004). cit. dle [www.souvislosti .cz](http://www.souvislosti.cz), přístup dne 28.12. 2005.

Goodman, N.: *Způsoby světatvorby*. Bratislava, Archa 1996.

Hájek, J.: *Literatura a život. Studie o současné próze*. Praha, Československý spisovatel 1955.

Hamon, P.: Co je to popis? In *Znak, struktura, vyprávění (Výbor z prací francouzského strukturalismu)*. Brno, Host 2002, s. 180 - 207.

Hodrová, D. (ed.): *Proměny subjektu (svazek 2)*. Pardubice, Mlejnek 1994. (zvl. stati Postava - definice a postava – hypotéza, s. 109 – 137 a Postava - subjekt a postava – objekt, s. 75 – 108.)

Hodrová, D.: Václav Řezáč: Nástup In *Česká literatura 1945 – 1970*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1992, s. 70 - 79.

Hodrová, D.: Žánrový půdorys tzv. budovatelského románu In *Vztahy a cíle socialistických literatur*. Praha, Academia a Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV 1979, s. 121 – 141.

Hodrová, D. (a kol.): *...na okraji chaosu...* Praha, Torst 2001. (zvláště oddíl Poetika postavy, s. 519 – 720.

Holý, J., Zand, G. (eds.): *Transfer, vyhnání, odsun*. Brno, Host 2004.

Hrabák, J.: Úvahy o problematice žánrového povědomí v současné české próze (Na okraj románů s budovatelskou tematikou). *Česká literatura* 11, č. 5 (1963), s. 375 – 391.

Hrzalová, H.: *Spoluvytvářet skutečnost*. Praha, Československý spisovatel 1976.

Jahn, M.: Characters and Characterization. In *A Guide to the Theory of Narrative*. <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.htm>, přístup dne 27. 4. 2005.

Janáček, P.: *Literární brak*. Brno, Host 2004.

Janáček, P.: Na frontách práce a víry: Budovatelský román v české literatuře 50. let. *Slovenská literatúra* 48, č. 5 (2002), s. 355 – 374.

Janoušek, P. a kol.: *Dějiny české literatury 1945 – 1989, II. 1948 – 1958*, Ústav pro českou literaturu AV, <http://www.ucl.cas.cz/DCL48-58.pdf>, přístup dne 1.12. 2005.

Jungmann, M.: *O současné české próze*. Praha, Čs. společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí 1959.

Kunc, J.: *Slovník českých spisovatelů beletristů 1945 – 1956*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1957.

Macura, V.: *Šťastný věk*. Praha, Pražská imaginace 1992.

Nejedlý, Z.: *Čtyři studie o Aloisu Jiráskovi*. Praha, Svoboda 1951.

Opelík, J.: Proměny Řezáčovy metody. Od Rozhraní k Nástupu. *Česká literatura* 10, č. 1 (1962), s. 1 – 22.

Petrmichl, J.: *Patnáct let české literatury 1945 – 1960*. Praha, Československý spisovatel 1961 [2. vydání].

Pytlík, R.: Historismus v Řezáčově Nástupu. K otázce poválečného literárního vývoje. *Česká literatura* 20, č. 2 (1972), s. 131 – 149.

Rimmon-Kenanová, S.: Příběh: postavy In *Poetika vyprávění*. Brno, Host 2001, s. 37 - 50.

Text: charakterizace. In *Poetika vyprávění*. Brno, Host 2001, s. 66 - 77.

Ryan, M.-L.: *Narrative. Entry for the forthcoming Routledge Encyclopedia of Narrative*. <http://lamar.colostate.edu/~pwryan/narrentry.htm>, přístup dne 27. 4. 2005.

Stanzel, F. K.: Revidovaná verze vyprávěcích situací In *Teorie vyprávění*. Praha, Odeon 1988, s. 63 – 69.

Zprostředkovanost jako druhový znak vyprávění In *Teorie vyprávění*. Praha, Odeon 1988, s. 12 – 21.

Schneider, R.: Towards a cognitive theory of literary character: the dynamics of mental-model construction. *Style*, Winter 2001. cit. dle:

http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2342/is_4_35/ai_97114241, přístup dne 20. 9. 2005.

Steiner, P.: *Lustrování literatury. Česká fikce v politickém kontextu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002.

Šporková, A.: Poučena z krizového vývoje. Obraz “pražského jara” v “normalizační” próze. *Soudobé dějiny* XII, č. 2 (2005), s. 309 – 333.

Štefánek, J.: K situaci naší prózy. *Tvorba* 18, č. 23 (1948), s. 544 – 545; č. 27, 637 – 638; č. 35, 833 – 834, č. 40, 953 – 955.

Todorov, T.: Kategorie literárního vyprávění. In *Znak, struktura, vyprávění. Výbor z prací francouzského strukturalismu*. Brno, Host 2002, s. 142 – 179.

Turner, M.: *Literární mysl*. Brno, Host 2005.

VI. Resumé

Diplomová práce *Postava a charakteristika v socialistickorealisticém románu 50. let* analyzuje s využitím poznatků současné literární vědy socialistickorealisticou prózu z období nejtěžší české totality. Soustřeďuji se na budovatelský román ze současnosti a nedávné minulosti, např. romány z konce 2. světové války. Druhý oddíl práce zkoumá významu kategorie postavy v dobové literatuře a literární kritice. Výchozím prvkem umělecké koncepce padesátých let je spolehnutí se na prózu jako nástroj poznávání světa a didaktické zatížení románů. Soudobé programové úvahy srovnávám například s novějším kognitivním pojetím literatury (především s prací Marka Turnera *Literární mysl*). Postava je klíčovou kategorií pro překonání čtenářovy distance k dílu a pro autentifikaci světatvorného modelu fikce. Schematičnost figur v budovatelských románech je důsledkem především dvou faktorů: jde o nepoměr mezi pojetím a realizací vztahu kategorizace a personalizace v charakterizačních postupech (v terminologii Ralfa Schneidera) a oddělenost tvůrčí práce na abstraktním alterocharakterizačním modelu vztahů mezi postavami a „zreálnující“ povahokresbou postav.

Konkrétní typy postav a symptomatické situace, v nichž se nacházejí, jsou rozebírány v kapitolách třetího dílu práce. Umístění figur v konstruovaném ideologickém spektru je nejdůležitějším stavebním rozvrhem díla – zabývá se jím kapitola III.a *Jsme bitevní pole* – společenská architektura románu a vnitřní dynamika středových postav. Kapitola III.b *Jejich životy nepatří jim* – devalvace postavy-objektu rozebírá celkový koncept toho, jak jsou lidé v socialisticko-realisticých románech pojímáni. Část III.c *Muž nad krajinou* – perspektiva a významové naplnění popisu je vedena v intencích teoretické práce Phillipe Hamona a soustřeďuje se na sblížení vypravěčské perspektivy s hlavní kladnou postavou „nového hrdiny“ a na významové naplnění nenarativního momentu popisu. S předsudečností celého sledovaného literárního směru pak souvisí především to, že vnějšek je neomylně propojen s vnitřkem. Kapitola III.e *Mladík s vyšívanou čepičkou a otlý chlapík se smetákovitým knírkem* – moment nástupu postavy aplikuje teoretický koncept postavy-definice a postavy-hypotézy (termíny Daniely Hodrové) na typický moment celé řady budovatelských románů. Stísnující dosažnost totalitní ideologie dokumentuje kapitola III.f *Nemám domov* – třídní dělení intimního prostoru. Kapitola III.g *Jako vlci* – denunciací třídního nepřítele odlišuje základní podskupiny postav nepřátel (mocní celosvětoví imperialisté a dezorientovaní pěšáci domácího odboje) a způsoby jejich charakterizování, např. zoomorfii. III.h *Dva světy* – okcidentalistický obraz Západu je terminologicky a kulturně-teoreticky inspirovaná Ianem Burumou a Avishaiem Margalitem. Propojuje studia vztahů Západ – Východ s konkrétními stereotypy, které se uplatňují při charakterizování postav třídních nepřátel nového režimu. Západ je, podobně jako i pro jiné kulturní okruhy a období prostorem chladné racionality, obchodu a konvencí, trpící nedostatkem citu, ducha a prosté moudrosti.

VII. English Summary

My Diploma work, entitled *Character and Characterization In The Czech Socialist Realism Novel In The 50th of The 20th Century* analyses the prose of the darkest times of the czechoslovak totalitarian regime. I focused on a so called constructive novel (*budovatelský román*, dealing with contemporary problems of rebuilding the society) and stories from a recent history, which came about e.g. during the times of World War II. Second chapter's subject is the socialist thinking about literature. There I focused on a character itself, which was one of the most important literary categories at that time. Character helped the readers to overgo aesthetic distance in the relation to the text and to authentify the worldmaking model of a fiction. Cognitive possibilities and didactic demands on a prose were the most important things for a conception of art in the czech fifties. The incongruence of a categorization and personalization (terms introduced by Ralf Schneider) in characterization and separateness of ideological scheme and personal individualization were the reasons why the constructive novels were so schematic.

In the third chapter I analyse concrete characters and symptomatic situations. For a novel in the fifties the most important thing was to plan the ideological conflicts and alterocharacterization schemes – chapter III.a. *We Are a Battlefield – Social Architecture and Inner Dynamic of Undecided Person* focuses on this. Chapter III.b *Their Lives Are Not Theirs* – devaluation of an object-character is a historical and theoretical description of the socialist realism novel's concept of approaching the characters.

Chapter III.c *Man Overlooking The Landscape – Perspective and Semantic Filling of a Description* is inspired by Phillipe Hamon. The storyteller's perspective was very close to the main positive character (communist) in moments of overlooking the landscape. Both semantically and ideologically, the description has been filled as much as possible.

Interior characterization and exterior description were connected in every moment of the text – the constructive novel was full of prejudices. Chapter III.e about character's taking-ups applies theoretical concept of definition-character and hypothesis-character (terms introduced by Daniela Hodrová) on this typical moment of constructive novel, including well-known Václav Řezáč's book *Nástup* (Taking up). The depressing power of a totalitarian ideology is illustrated by chapter III.f which is about ideological gaps within one family.

Chapter III.g *Like Wolves* – Class Enemy denunciation distinguishes between different types of class enemies and ways how they were characterized. Basically, there were powerful imperialists with international basis and poor dezoriented people – the czech oposition. The last chapter, III.h *Two Worlds – Occidentalism* is based on work of Ian Buruma and Avishai Margalit and focuses on the connection between the East – West cultural studies and concrete stereotypes in socialist realism novels. The West, in the conception the socialist realism, was a space of the cold ratio and business. The western people were said to live their lives without authentic emotions.

Vysoká škola: Univerzita Karlova
Katedra: Katedra české literatury a literární vědy

Fakulta: Filozofická fakulta
Školní rok: 2005/2006

Zadání diplomové práce

Pro: Pavel Sladký
Obor: Český jazyk a literatura

Název tématu: Postava a charakteristika v socialisticko-realistickém románu 50. let

Zásady pro vypracování: Diplomová práce by měla s využitím poznatků současné literární teorie o postavě a charakterizaci analyzovat konkrétní jevy v tzv. budovatelském románu a v dalších ideologicky zatížených textech 50. let 20. století. Samostatná kapitola bude věnována důležitosti postavy v dobovém myšlení o literatuře a hodnocení politicko-persvazivních postupů, které autoři používali při zobrazování soudobého člověka ve svých textech.

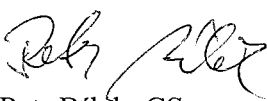
Seznam odborné literatury:

- Buriánek, F.: Současná česká literatura. Orbis, Praha, 1960.
- Buriánek, F.: Odkaz Klementa Gottwalda naší literatuře. Československý spisovatel, Praha, 1954.
- Buriánek, F.: O problémech současné české prózy. Svaz československých spisovatelů, Praha, 1956.
- Hájek, J.: Literatura a život. Studie o současné próze. Československý spisovatel, Praha, 1955.
- Hrzalová, H.: Spoluvytvářet skutečnost. Československý spisovatel, Praha, 1976.
- Jungmann, M.: O současné české próze. Čs. společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí, Praha, 1959.
- Kunc, J.: Slovník českých spisovatelů beletristů 1945 – 1956. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1957.
- Petrnách, V.: Patnáct let české literatury 1945 – 1960. Československý spisovatel, Praha, 1961 [2. vydání].
- Hodrová, D. (ed.): Proměny subjektu (svazek 2). Mlejnek, Pardubice, 1994. (zvl. stati Hodrová, D.: Postava definice a postava – hypotéza, s. 109 – 137 a Postava - subjekt a postava – objekt, s. 75 – 108.)
- Hodrová, D.: Václav Řezáč: Nástup In *Česká literatura 1945 – 1970*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1992, s. 70 - 79.
- Hodrová, D.: Žánrový půdorys tzv. budovatelského románu In *Vztahy a cíle socialistických literatur*. Praha, Academia a Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV, 1979. s. 121 – 141.
- Todorov, T.: Kategorie literárního vyprávění. In *Znak, struktura, vyprávění (Výbor z prací francouzského strukturalismu)*. Host, Brno, 2002, s. 142 – 179.
- Hamon, P.: Co je to popis? In *Znak, struktura, vyprávění (Výbor z prací francouzského strukturalismu)*. Host, Brno, 2002, s. 180 - 207.
- Janáček, P.: Literární brak. Host, Brno, 2004.
- Turner, M.: Literární mysl. Host, Brno, 2005.
- Steiner, P.: Lustrování literatury. Česká fikce v politickém kontextu. Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 2002.
- Jahn, M.: Characters and Characterization. In *A Guide to the Theory of Narrative*. <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.htm>, přístup: 27. 4. 2005.
- Rimmon-Kenanová, S.: Příběh: postavy In *Poetika vyprávění*. Host, Brno, 2001. s. 37-50.
Text: charakterizace. In *Poetika vyprávění*. Host, Brno, 2001. s. 66-77.
- Stanzel, F. K.: Revidovaná verze vyprávěcích situací In *Teorie vyprávění*. Praha, Odeon, 1988, s. 63 – 69.
Zprostředkovanost jako druhový znak vyprávění In *Teorie vyprávění*. Praha, Odeon, 1988, s. 12 – 21.

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Petr Šrámek

Datum zadání diplomové práce:

Termín odevzdání diplomové práce:

PhDr. Petr Bílák, CSc.
vedoucí katedry

V Praze dne 3. 3. 2005